

เอื้อนว่า	ทานศีลสร้าง	ทางดีอันประเสริฐ เจ้าเฮย
หลังกูร์-ณา	พราพร้อม	ทั้งข้าเสียวแพง
เมื่อทุกข์	จนขมอด (ไ้)	ได้เพ็งกินกัน แลนา
ประสงค์เพ็ง-เป็นเพ็งตาย		คำคืนแลงเข้า
		(พระยาคำกอง)

สะท้อนแนวคิดการอยู่ร่วมกันในสังคม คนเราจะอยู่คนเดียวโดดเดี่ยวไม่ได้และในสังคมต้องมีหัวหน้าเป็นผู้นำ แสดงถึงระบบผู้นำชุมชนที่มี 10 คน ต้องมีผู้นำคนเราอยู่กันเป็นเขตแคว้น เป็นพวกเป็นเหล่า (เป็นช่วงคุ้ม) ช่วยกันสร้างบ้านเมือง อาณาเขตน้อยใหญ่มีผู้นำผู้ปกครอง มีสิ่งใดแบ่งปันช่วยเหลือกันทั้งเสียว ที่ต้องพึ่งพากันยามทุกข์ยากลำบากตลอดเวลา นับเป็น คุณธรรมที่ดียิ่ง

2.3.2 การปกครองระบบพันธมิตรหรือเครือข่าย

นอกจากการปกครองระบบสืบสันตติวงศ์หรือระบบเครือญาติแล้วการปกครองอีกระบบหนึ่ง คือระบบพันธมิตร หรือเครือข่าย อาจเรียกได้อีกอย่างหนึ่งว่าระบบเมืองเสียว โดยทั้ง 2 เมืองไม่ได้เกี่ยวข้องเป็นญาติมิตรกันแต่มีความสัมพันธ์ลักษณะสหาย หรือผู้ร่วมอุดมการณ์กัน ประชาชนทั้ง 2 เมืองไปมาหาสู่กัน ค้าขายด้วยกัน หากเปลี่ยนยุคสมัยของการปกครองอาจกลายเป็นศัตรูกัน หรืออาจเป็นเพราะขัดผลประโยชน์ แย่งชิงกัน โดยเฉพาะอย่างยิ่งการละเมิดสิทธิระหว่างเมืองในเรื่องผู้สาว ในลักษณะโอรสอีกเมืองหนึ่งไปลักลอบได้เสียกับธิดาอีกเมืองหนึ่ง ก็อาจกลับกลายเป็นชนวนสงครามกัน

วรรณกรรมเรื่องตำนานฟ้าแดดสงยาง ที่เมืองฟ้าแดดสงยางมีพระยาฟ้าแดดเป็นกษัตริย์ปกครอง มีธิดาโฉมงามชื่อนางฟ้าหยาด ฟานักในปราสาทเสาเดียวที่พระบิดาหวงแหนและรักมาก ต่อมาพระยาจันทร์มาลักลอบได้นางแล้วกลับเมืองไป ภายหลังส่งคนมาสู่ขอแต่พระยาฟ้าแดดไม่ยอมเพราะรู้ว่าถูกละเมิดและหมิ่นศักดิ์ศรี จนเกิดสู้รบนองเลือดกัน จนนำไปสู่การสงครามและสูญเสีย

นอกจากนี้วรรณกรรมเรื่องขุนนางอ้าวหรือขุนนางอ้าวที่เมืองของบิดามารดา ทั้งสองฝ่ายเป็นเสียวกัน (พันธมิตร) ภายหลังมารดาของท้าวขุนลู (ขูลู) ไปเที่ยวชมสวนเมืองนางไ้ ขณะกำลังตั้งครรภ์และได้ขอผลไม้ในสวนกับมารดาของนางไ้ แต่นางไม่ยอมเพราะนางก็ตั้งครรภ์เช่นกัน จึงไม่ยอมให้ เกิดต่อว่า

และทะเลาะกันจนถึงขั้นตัดเสี้ยว (ตัดขาดพันธมิตร) ไม่เป็นมิตรกันอีก ได้กีดกันไม่ให้นางไฉ่พบขุนหลู ภายหลังจะยกนางไฉ่ให้กับขุนลงที่มาสวามิภักดิ์ นางไฉ่จึงผูกคอตายหนีปัญหา ขุนหลูไปพบนางจึงเชือดคอตายตามคนรักไป

เอกสารโบราณอีสานและจารีตได้กล่าวถึง การมีสิทธิได้รับที่ทำกินในรูปแบบของการแบ่งปันอาณาเขต ดังเช่น ยกบ้านเมืองให้ปกครอง แบ่งทรัพย์สินสมบัติแบ่งผู้คนที่กำลังการผลิต เช่น ในเรื่องขุนบรมที่ส่งลูกทั้ง 7 และสะใภ้ไปปกครองดินแดนต่าง ๆ หรือกรณีพระยาขอมส่งน้องและหลานไปครองเมืองปลายด่าน (ชายแดน) ประเด็นที่ปรากฏในเอกสารสะท้อนภาพการเมืองการปกครอง การก่อบ้านแบ่งเมือง การขยายดินแดนหรืออาณาเขต การเลือกทำเลที่ตั้งถิ่นฐาน การสร้างความสัมพันธ์กับต่างแดน ปัญหาการละเมิดสิทธิชุมชน การก่อสงครามรบพุ่งเพื่อยุติปัญหา ความขัดแย้งภายในบ้านเมือง และผลกระทบจากภายนอกก็มักจะเกี่ยวข้องกับผลประโยชน์หรือการแย่งชิงทรัพยากร ในแต่ละยุคสมัยเป็นสำคัญ

3. ความเชื่อและพิธีกรรม

คนสมัยโบราณส่วนมากมีความไม่เข้าใจธรรมชาติ เมื่อพบเห็นปรากฏการณ์ทางธรรมชาติ เช่น ฝนตก พายุพัด น้ำท่วม ไฟไหม้ ฯลฯ จึงเกิดความวิตกกังวลหวาดกลัวภัยกลัวจะเกิดโรคภัยไข้เจ็บ ทำให้ชีวิตวิบัติเดือดร้อนจากภัยธรรมชาติที่เกินความสามารถของคนธรรมดาจะแก้ไขได้มีความนึกคิดว่าเป็นอำนาจของสิ่งลี้ลับที่มีอำนาจเหนือมนุษย์จนเกิดความเชื่อถืออำนาจของ เทพเจ้า ภูตผีปีศาจ วิญญาณ สัตว์ป่า พระอาทิตย์ พระจันทร์ ดวงดาว ตลาดเจดดิน น้ำ ลม ไฟ บ้านดาลเป็นไปต่าง ๆ นานา ฉะนั้นเพื่อป้องกันภัยพิบัติที่จะเกิดกับตนเอง คนจึงเกิดความคิดความรู้สึกยอมรับหรือบางครั้งก็พยายามขัดขืนสิ่งลี้ลับที่ไม่สามารถอธิบายให้เข้าใจ บ้างก็วิงวอนขอความช่วยเหลือจากอำนาจลี้ลับ โดยเชื่อว่าถ้าบุคคลกล่าวหรือทำให้อำนาจนั้นพอใจอาจช่วยให้ปลอดภัย เมื่อได้รับความปลอดภัยก็ยินดีแสดงความขอบคุณด้วยการเซ่นสรวง บูชาหรือประกอบพิธีกรรมต่าง ๆ

จากความเชื่อเหล่านั้นได้กำหนดเป็นแนวทางการดำเนินชีวิตโดยมีระเบียบวิธีปฏิบัติเพื่อให้คนในสังคมมีบทบาทหน้าที่ต่าง ๆ มุ่งก่อให้เกิดความสงบสุขกินดีอยู่ดี มีสุขภาพพลวัติภาพที่ดี ในกรณีที่มีการฝ่าฝืนกฎระเบียบข้อกำหนดของสังคมก็มักมีการลงโทษ หรือทำให้ต้องได้รับผลกระทบแตกต่างกันไปตาม

เงื่อนไขของสังคมแต่ละสังคม แต่ละชุมชนต่างก็มีความเชื่อหลากหลายประการเป็นมรดกทางวัฒนธรรมสืบทอดกันมาจนถึงปัจจุบัน

3.1 ความเชื่อผีแดนเทพเจ้า การที่มนุษย์มีความเชื่อในเรื่องสิ่งเหนือธรรมชาติ หรือสิ่งที่เป็นปรากฏการณ์ธรรมชาติเกิดขึ้น มนุษย์ได้สร้างสัญลักษณ์สิ่งสมมุติที่ไม่เข้าใจและมองไม่เห็น ว่าสามารถบันดาลทั้งสิ่งดีและร้ายแก่มนุษย์ได้ แต่ละชาติแต่ละภาษาก็สมมุติคำเรียกขึ้นมาแตกต่างกัน

คำภาษาอังกฤษเรียก God คำภาษาบาลีสันสกฤตเรียกเทวหรือเทพคำภาษาอินโดนีเซียเรียก เดวา, แดวา คำภาษาจีนเรียกเทียน (แปลว่าฟ้าหรือ Sky) คำภาษาลาวโบราณ หรืออีสานโบราณเรียกแถน ซึ่งใกล้เคียงกับคำภาษาจีนมาก

3.1.1 ผีแดน นับเป็นที่รู้จักกันอย่างแพร่หลายในวรรณกรรมและจารีตของคนอีสาน คนลาว และคนเผ่าไท วรรณกรรมอีสาน – ลาวหลายเรื่องกล่าวถึงผีแดน เรื่องนิทานขุนบรม นับเป็นเรื่องที่ทำให้รายละเอียดรอบด้านมากที่สุดเล่มหนึ่ง เช่น กล่าวถึง “แถนหลวงฟ้าคั่น” เป็นพ่อเจ้า (เป็นใหญ่) และก็คือสักโก (เทพพระอินทร์นั่นเอง) ตามทัศนะกวีผู้ประพันธ์ขุนบรมที่นำเสนอไว้พร้อมทั้งมีชื่อแถนแต่ง (พระพิฆณุกรรม) แถนกม แถนซังเถือก และหุฮี้ ก็คือท้าวจตุโลกบาล

ตัวอย่างคำประพันธ์

อันว่า	ลาวกล่าวไว้	แถนหลวงฟ้าคั่น	ยามนั้น
	เป็นพ่อเจ้า	จอมซ้อยที่เซิง	
หากแม่น	สักโกไ้	เทโวตนยั้ง	
	เป็นมิ่งเค้า	จอมซ้อยยอดสวรรณ	
อันว่า	แถนแต่นั้น	พิฆณุกรรมปรเมศวร	ลงเกิด
เจ้านั้น	ทำฤทธิเป็น	ชูเชิงสอนไว้	
อันว่า	แถนกมเถ้า	ทั้งแถนซัวเถือก	
กับทั้ง	หุฮี้เถ้า	แถนฟ้าฟากสวรรณ	
หากแม่น	จตุโลกท้าว	ทั้งสี่ราชา	
	หลังโลกา	ชูวันแวนแผ่ยน	
(ขุนบรม : 2)			

นอกจากนี้วรรณกรรมเรื่องพระยาคนคาก ที่เป็นวรรณกรรมเกี่ยวกับการสู้รบระหว่างกองทัพพระยาคนคากับพระยาแสน ผู้ดูแลฟ้าฝนและช่วยบันดาลให้พระยานครเล่นน้ำให้เกิดฝน จนเกิดเป็นสงครามยิ่งใหญ่ระหว่างโลกมนุษย์กับสวรรค์ นับเป็นการสะท้อนภาพสงครามระหว่างชนชั้น เพราะการละเมิดละเลยหน้าที่ของผู้มีอำนาจอีกเรื่องหนึ่งนั้น ได้แสดงทัศนะเรื่องเกณฑ์ว่ามีหน้าที่อย่างไร ที่จะปฏิบัติต่อคนในเมืองมนุษย์

อันหนึ่ง	เป็นแสนฟ้า	อัชชาคนเมืองลุ่ม	ดีตาย
ให้เข้า	ได้สืบสร้าง	ให้บุญค้าฮอดแสน	เจ้าเอย
บุญจึ่ง	มาซุค้า	พระยาแสนสุขยิ่ง	จริงแล้ว
เขาก็	ไหลหลังน้ำ	บุญให้ฮอดแสน	

(พระยาคนคาก : 87)

ลักษณะหนึ่งซึ่งสะท้อนทัศนะเรื่องเกณฑ์ของคนอีสาน คือ มนุษย์หรือกษัตริย์ที่มีบารมียิ่ง เมื่อสวรรคตไปแล้ว จะไปสู่สวรรค์เป็นแสนหรือเทพบนฟ้าได้ ดังปรากฏในเรื่อง อินทร์ใช้ชาติ โดยพระอินทร์มาใช้กรรมเวรในโลกมนุษย์แล้วก็ได้กลับไปเป็นพระอินทร์ได้อีก และมีวรรณกรรมอีกหลายเรื่องพระยาแสน ซึ่งมีนัยยะสำคัญ หมายถึงผู้มีอำนาจหรือผู้บริหารที่อ่อนแอ อีกทางหนึ่งด้วย คำเรียกแสนอาจหมายถึงพระอินทร์ หรือเทพบุตรนั้นอาจเรียกผีฟ้า, ผีให้, ผีทางเทิง

3.1.2 ผีเสื้อเมือง (เชื้อเมือง) เป็นผีที่คอยปกป้องรักษากันเมือง คอยบันทึกรื่องราวความดี ความชั่วของมนุษย์ และคอยช่วยเหลือ ใกล้เคียงกับมนุษย์ทั้งบริเวณ แผ่นดิน (นางธรณี) บริเวณแผ่นน้ำ (นางนาถเมขลา) ในวรรณกรรมเรื่องขุนบรม เรียกเทวดาในชุมพูทวีป 2 ตน (นาง) นี้ว่า นางปีศาจเป็นเชื้อเมือง

ยังมี	สองนางเนา	ผ่อเห็นแน่นผั่ว	
	เขาก็เอ็น	นางนาถเทวดา	
เสียวว่า	นางปีศาจ	เชื้อเมืองเป็นเจ้า	
ตนหนึ่งหากแม่น	เทเวศเจ้า	นางนาถธรณี	ก็ตาย
นางนั้น	ทงปัฐวิง	แผ่นดินเฮาไว้	

ตนหนึ่งเสียชื่อ	มเหล็กส์แก้ว	เมขลาแมนมิ่ง
เทียนย่อม	หลิงท่อนท้าว	ทรงสร้างสืบเมือง

(ขุนบรม : 3)

คำว่า “ผีเสื้อเมือง” นี้ มีผู้ให้ทัศนะไว้หลากหลายแตกต่างกัน แต่วรรณกรรมเรื่องผาแดง นางไอ่ เมื่อผาแดงซึ่งเป็นกษัตริย์ ราชวงศ์ใหญ่ เมื่อสวรรคตไปเป็นผี ก็กลายเป็นผีเสื้อใหญ่ (หมายถึงเชื้อสาย วงศ์ตระกูลหรือโคตรวงศ์)

บัดนี้เฮาก็	ลดชั่วเมี้ยน	ม้างคาบขันธิ
	มาเป็นผี	ชู้คนเฮาแล้ว
	แนวกษัตริย์ไท่	เป็นผีเสื้อใหญ่
	เอาให้ได้	ฝูงอ้ายเงือกงู

(ผาแดง นางไอ่ : 306)

3.1.3 ผีดำ เป็นผีบรรพชนที่คอยปกป้องบ้าน “เรือน” ภาษาถิ่นอีสาน มักออกเสียงว่า “ผีด้าม” (เป็นเสียงยาว) ตอนนางจอม (ธรรม) มเหสีของพระยาจอมธรรม แห่งเมืองนาคองหรือสวนตาล ในเรื่องท้าวฮุ่ง – เจือง ทำเบิกพลีเพื่อขอลูก อาจเรียกว่า พิธีกรรมดำผี

ภูก็คือคิดเผ่าเชื้อชั้นชาติ	พงศา
ธรรม์ยาจอมเจืองเมือง	เลยดำน
ดาความให้ถามผี	ด้าใหญ่
หอซ้อฟ้าเฮือนฮ้าน	ฮ่มขวาง

(ท้าวฮุ่ง : 1,2)

และการของลูกครั้งนั้น ทำให้นางได้โอรสคือท้าวฮุ่งหรือเจือง ในภายหลัง ตามที่ประสงค์

3.1.4 ผีปู่ตา ผีบรรพชนที่เป็นเพศชาย ชาวบ้านจะปลุกศาลไว้ให้ในป่าใกล้บ้าน ถือเป็นป่าชุมชนหรือป่านุรักษ์ มักเป็นที่สูงจึงเรียกบริเวณนั้นว่า ดอนปู่ตา ได้ด้วย

กลุ่มผีให้คุณที่ชาวอีสานดูจะให้ความเคารพศรัทธาค่อนข้างมาก นั้นดูจะเป็น "ผีปู้ตา" ซึ่งถือเป็นกลุ่มผีบรรพชน หรือกลุ่มผีประจำตระกูลที่ส่งกลับไป แล้ว แต่ดวงวิญญาณยังเป็นห่วงบุตรหลานอยู่ จึงเฝ้าหลานอยู่ จึงเฝ้าคอย ดูแล รักษา คุ่มครอง ป้องกันภัยร้ายทั้งปวงที่จะเกิดขึ้นในชุมชน โดยมอบหมายกำหนดให้ "เฒ่าจ้ำ" ทำหน้าที่เป็นผู้ติดต่อประสานงานสื่อสารระหว่างผีบรรพชน กับชาวบ้าน ... การคงชื่อ "ปู้" และ "ตา" อาจมุ่งหวังแทนบรรพชนทั้งฝ่ายบิดา และมารดาให้ ทัดเทียมกันด้วย "ปู้" เป็นญาติทางฝ่ายข้างฝ่ายชาย และ "ตา" เป็นญาติทางฝ่าย หญิง (บุญยงค์ เกศเทศ, 2543 : 19) แต่ผู้วิจัยเห็นว่า "ผีปู้ตา" น่าจะมาจาก มูลเหตุจากการแบ่งหน้าที่ฝ่ายชาย ฝ่ายหญิงในชุมชนอีสาน คือเมื่อฝ่ายหญิงทำงาน อยู่เหี่ยว เฝ้าเรือน จึงเป็นผี "ด้า" ประจำเรือน สืบสายกันต่อไป ส่วนฝ่ายชายต้อง ออกไปป่าล่าสัตว์ ตัดไม้ หาของป่า หรือเป็นนายฮ้อยไปค้าขายต่างบ้านต่างเมือง เมื่อตายไปจึงน่าจะเป็นผี "ปู้ตา" เฝ้าปารอบ ๆ ชุมชน ก็เป็นไปได้

3.1.5 ผีประจำที่ เป็นผีที่ประจำ ท่งนา ป่าเขา ถ้ำ น้ำต่าง ๆ ในคำสวดวิญหรือบทสวดวิญ ได้อัญเชิญเทวดา ประจำที่ต่าง ๆ

...ข้าจักอัญเชิญเทวดาทุกราศี อันเสด็จอยู่ในคิริ และปากกว้างทุก ฮ่อมห้วย และฮาวเขา ทั้งแถวเถาและเถื่อนถ้ำ ทุกทำน้าและเหวหิน ทุกภูดินและภู ทางคุ่ม ทุกพุ่มไม้และจอมผา ที่จักเชิญท้าวจตุโลกบาลทั้งสี่...

ในวรรณกรรมเรื่องผาแดง นางไอ่ กล่าวถึงการที่ผีเชื้อ (ท้าวผา-แดง) กษัตริย์ใหญ่สวรรคตแล้ว ก็ให้ "ทั่น" ตามผีนานาชนิด นับเป็นการชุมนุมผี ที่สะท้อน ความเชื่อดั้งเดิม เรื่อง จิต-วิญญาณ มุ่งรวมพลัง

ทั้งให้	ทั่นผีน้า	ผีคุณทางท่า
	ผีป่าไม้	ผีเชื้อให้ฮีบมา
		(ผาแดง นางไอ่ : 324)

แม่นว่า	ผีในถ้ำ	ผีภูผี
	ผีทุ่งกว้าง	อย่างค้างอยู่หลอ
แม่นว่า	ผีปากเบี้ยว	ตีนเดียวกองก้อย
	อย่าปล่อยไว้	เกณฑีให้อย่าหลอ

แม่นยำ	ผีเค้าเมา	เฝ้าเหวมีหนี
ให้สู้	ฎีกาจัด	ให้มาอย่าช้า
แม่นยำ	ฝึกกไม้ม	ในโกนหาชอก
	บอกให้สู้	สู้เจ้าเร่งมา นั้นเนอ
ค้อมว่า	พระบอกให้	ผีใหญ่โดยพลัน
	เอากันมา	ชูกายหน้าใช้
	ไหลกันเข้า	ในไพรจัดไพร
	อย่าได้ไว้	ผีใช้ชอกเอา

(ผาแดง นางไอ่ : 306)

3.2 ความเชื่อและพิธีกรรมเกี่ยวกับชีวิต

ในวงจรชีวิตประจำวัน ประจำเดือนในรอบปีของชาวอีสาน ปรากฏ ประเพณีที่เกิดจากความเชื่อในสิ่งเหนือธรรมชาติ ความเชื่อในธรรมชาติและ ความเชื่อเกี่ยวกับบุคคลเป็นจำนวนมาก

"พิธีกรรม คือวิธีการชนิดหนึ่งที่จะนำไปสู่เป้าหมาย การที่เราจะได มาซึ่งสิ่งที่เราต้องการ เราจำเป็นต้องมีการกระทำ และในแต่ละการกระทำก็ต้องมีวิธี" (กิ่งแก้ว อัดถากร 2535, 5) การจัดพิธีกรรมต่าง ๆ ของมนุษย์แต่ละเผ่าพันธุ์ แต่ละ ยุคสมัยย่อมคล้ายคลึงหรือแตกต่างกันได้ขึ้นอยู่กับระบบความเชื่อและระบบนิเวศหรือ สิ่งแวดล้อมของแต่ละเผ่าหรือแต่ละชุมชนที่สืบทอดต่อ ๆ กันมา

พิธีกรรมการสู่ขวัญก็เป็นพิธีกรรมอย่างหนึ่งที่ผู้กระทำประสงค์ให้ บรรลุผลในการสร้างกำลังใจ นั่นคือการเรียกขวัญ เรียกกำลังใจ เพื่อการเตรียมการ ต่อสู้กับอุปสรรคต่อไป

3.2.1 ขวัญ เป็นสิ่งที่ไม่มีตัวตน มีรูปร่างลักษณะอย่างไรอธิบาย ไม่ได้ ในทัศนะของ คำหมาน คนใด ซึ่งกล่าวถึงขวัญในมโนทัศน์ของชาวอีสาน ไว้ว่า

“เข้าใจว่าชาวอีสานคงแบ่งมนุษย์ออกเป็นสองส่วน คือส่วนร่างกาย อันประกอบด้วยเนื้อ หนัง ขน กระดูก ดับ ม้าม หัวใจ ผ้าขี้ริ้ว และอื่น ๆ ทั้งที่มองเห็นและมองไม่เห็น เพราะมีสิ่ง อื่นปิดบังไว้ ส่วนนี้น่าจะเรียกว่า เนื้อตัว ส่วนที่สอง คือ

ขวัณ ส่วนนี้คือ สิ่งที่มีองไม่เห็น เพราะไม่มีตัว ไม่มีเนื้อ
ไม่มีตน และไม่อาจสัมผัสได้ แต่ก็เชื่อว่าทุกคนมีขวัณ ขวัณ
ไม่ใช่วิญญาณ ขวัณไม่มีชีวิต แต่ขวัณ คือสาระสำคัญของ
ชีวิตและวิญญาณ..... ถ้าขวัณอยู่กับเนื้อกับตัว ก็แปลว่า ผู้
นั้นอยู่ดีมีสุข กินอร่อย นอนหลับ กรนสนั่น พอตื่นขึ้นมาก็
กินได้อีก.....

(อ้างถึงใน ชาคริต อนันทราวัน 2525 : 30)

แม้พิธีกรรมการบายศรีสู่ขวัญของชาวอีสาน อาจมาจากพิธีกรรมความ
เชื่อสิ่งเหนือธรรมชาตินับถือผี หรือสิ่งที่มีองไม่เห็น เช่น แม่ขวัณข้าว (แม่โพสพ) หรือ
ช่วงที่รับอิทธิพลศาสนาพราหมณ์ แม้จนกระทั่งช่วงรับอิทธิพลพุทธศาสนาในภายหลัง
หากนำแนวคิดเรื่องการสู่ขวัญหรือความเชื่อเรื่องขวัณไปวิเคราะห์ในเชิงหลักกรรมทาง
พุทธศาสนา ก็จะเกี่ยวกับเรื่องขันธ (กอง) 5 หรือเบญจขันธ

ขันธ (กอง) 5 มีอะไรบ้าง ?

ขันธ 5 คือ

1. กองรูป (รูปขันธ คือธาตุทั้งสี่ประชุมกันเป็นกาย พร้อมทั้งรูปที่อาศัย
ธาตุทั้งสี่ปรากฏ เช่น ความเป็นหญิง ความเป็นชาย เป็นต้น)
2. กองเวทนา (เวทนาขันธ คือความรู้สึกเป็นสุข เป็นทุกข์ หรือไม่ทุกข์
ไม่สุข)
3. กองสัญญา (สัญญาขันธ คือความจำได้ หมายถึง เจตนา จำรูป จำเสียง)
4. กองสังขาร (สังขารขันธ คือความคิดหรือเจตนา ที่ดีบ้าง ชั่วบ้าง)
5. กองวิญญาณ (วิญญาณขันธ คือความรู้อารมณ์ทางตา หู จมูก ลิ้น
หายใจ เช่น รู้สึกว่า เห็น, ได้ยิน, ได้กลิ่น เป็นต้น)

นี้เรียกว่า ขันธ 5

วิภังค์ อภิธัมมปิฎก 35/543

(อ้างถึงใน สุชีพ ปุณฺณานุภาพ 2539 : 113)

ในส่วนข้อที่ 1 กองรูปหรือรูปขันธนั้นคนอีสานถือว่า มีตัวตนเรียกว่า
"คิง" อันหมายถึง ตัวตนหรือรูปร่างที่มีองเห็นและจับต้องได้ (รูปธรรม)

ส่วนข้อที่ 2 – 4 เวทนา, สัญญา, สังขาร และวิญญาณนั้น คนอีสานรู้ว่า มี แต่ไม่มีตัวตนจับต้องไม่ได้ รวมกันเรียกว่า “ขวัญ” (นามธรรม) เมื่อเกิดเหตุการณ์เปลี่ยนแปลงไปทั้งในทางดีและไม่ดี ก่อให้เกิดผลกระทบกับความรู้สึก อารมณ์หรือสิ่งที่รับได้ เช่น เจ็บป่วย เกิดอุบัติเหตุเหตุการณ์สำคัญเกี่ยวกับชีวิต คนอีสานต้องจัดพิธีกรรมสู่ขวัญ เพื่อสร้างเสริมกำลังใจเรียกขวัญกลับมาสู่ “คิง” หรือร่างให้สมบูรณ์ดังเดิม

3.2.2 พิธีบายศรีสู่ขวัญ : พิธีกรรมหัวเลี้ยวหัวต่อของชีวิต

คำว่า บายศรี มาจากคำว่า “บาย” ในภาษาเขมรแปลว่า ข้าว และคำว่า “ศรี” มาจากภาษาสันสกฤต หมายถึงสิริ, ความเป็นมงคล พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน แปลว่า ข้าวอันเป็นสิริ ขวัญข้าว ภาชนะใส่เครื่องสังเวยในพิธีทำขวัญ เนื่องจากการทำพิธีสู่ขวัญ มีข้าว ขนมห้าวต้ม เป็นเครื่องประกอบอันสำคัญของการทำพิธีเรียกขวัญ จึงเรียกว่า บายศรีสู่ขวัญ และไทบางเผ่าเรียก คำเล่าขวัญ ก็มีบ้าง

การสู่ขวัญของคนอีสานมีหลายประเภท สามารถแบ่งได้ 4 กลุ่ม

1. กลุ่มที่เกี่ยวกับบุคคล เช่น สู่ขวัญเด็ก, สู่ขวัญนาคน, สู่ขวัญพระสงฆ์, สู่ขวัญบ่าว-สาว (แต่งงาน), สู่ขวัญคนป่วย, สู่ขวัญคนออกกรรม (อยู่ไฟ), สู่ขวัญทหาร, สู่ขวัญสะเดาะเคราะห์ต่าง ๆ
2. กลุ่มที่เกี่ยวกับสัตว์ เช่น สู่ขวัญควาย, สู่ขวัญช้าง, สู่ขวัญจิ้ง (วัว) และมีสู่ขวัญม่อน(ตัวไหม)
3. กลุ่มที่เกี่ยวกับพืชพันธุ์ธัญญาหาร เช่น สู่ขวัญข้าว, สู่ขวัญม่อน (ใบหม่อน)
4. กลุ่มที่เกี่ยวกับสถานที่ที่อยู่, ที่อาศัย เช่น สู่ขวัญนา, สู่ขวัญลาน, สู่ขวัญเรือน, (สู่ขวัญขึ้นเรือนใหม่) สู่ขวัญเล่า, สู่ขวัญปิ่น, สู่ขวัญพระพุทธรูป, สู่ขวัญรถยนต์ ฯลฯ เป็นต้น

3.2.3 บทสู่ขวัญอีสาน : ภาพสะท้อนวิถีชีวิตและจิตใจชุมชน

ในบทสู่ขวัญหรือคำสู่ขวัญของภาคอีสาน ได้บันทึกสภาพสังคมวัฒนธรรมของท้องถิ่น เช่น สถาบันครอบครัว สถาบันการศึกษา สถาบันศาสนา สถาบันเศรษฐกิจและสถาบันการเมือง สอดแทรกไว้เป็นจำนวนมาก บทสู่ขวัญเหล่านี้ยึดตามคัมภีร์หรือตำราโบราณ คำโคร่งหลักไม่ค่อยเปลี่ยนแปลง หมอขวัญจะเพิ่มเติมชื่อบุคคล เหตุการณ์ใหม่ร่วมสมัยได้บ้างเท่านั้น

สิทธิเด็กหรือสิทธิครอบครัว ปรากฏในบทสุขวัณน้อยหรือสุขวัณเด็ก
เกิดใหม่ “ขวัณเจ้าจงมาบัดนี้ ขวัณเจ้าจงเข้าลีลาลีลา มาอยู่คิงของเก่า ข้าจักได้เล่า
ภาคพื้นตามตำรา คราวแต่แม่เจ้าถือ “ภา” ทารกาเข้ามาปฏิสนธิรวมห้อง เมื่อเจ้าเข้า
สู่ท้องแม่มารดา ครั้นนานมาได้สิบเดือน แม่เจ้าจึงสะเทือนเจ็บปวดท้อง ผุงพี่น้องจึงได้
เล่นมาหา ทั้งเฒ่าแก่ลุงตาเพิ่นก็ขึ้นมามาล้า แม่เจ้าเข้าเจ็บท้องอยู่ฮักฮือฮ้อน นอน
แล้วผัดลูก แม่เจ้าเจ็บซึก แม่เจ้าเจ็บซีเลียน ให้กลืนเกลื่อนไปมา เหมือนดังชีวจัก
วายวอด แม่เจ้าจึงทอดคึงนอน เด็กนอนซอนหนาวสั่น ใจสะบัดทั่วทั้งคึง ดิงตนไปดิง
ใจจักหลุดครันแม่เจ้าประสูติลูกม้ามจากอุทร แม่แม่หญิงเจ้าตกหงาย แม่ผู้ชายเจ้า
ตกคว่ำ... ขวัณอ่อนน้อยคำหล้าอย่าได้วอน ให้เจ้านอนอยู่อยู่สายฝ้ายแล้วจึงย้ายมา
อยู่อยู่สายไหม พ่อแม่เจ้ายังจงใจฮักห่อ อันนี้หากแม่นธรรมชาติเชื่อพ่อแม่เปิด
ตาเจ้าแล้ว อันนี้หากแม่นธรรมชาติเชื่อแม่คิงเจ้าแล้ว..... พ่อแม่เจ้ายัง
ชวนชววยฮักใคร่ ครันเลี้ยงเจ้าใหญ่แล้ว พ่อแม่บอกให้เจ้านอนเจ้ากันอน พ่อแม่สอน
ให้เจ้าอยู่เจ้าก็ซึ้งนงแพง อย่าให้เสียแสงแม่เจ้าเลี้ยง...

บทสุขวัณนี้สะท้อนให้เห็นถึง เด็กทุกคนมีสิทธิจะมาถึงกำเนิดในห้อง
แม่ตน ครบสิบเดือน คลอดออกมา พ่อแม่ ปู่ย่าตายาย ญาติพี่น้องต้องช่วยกันดูแล
รักษา ปกป้องคุ้มครอง จากภัยผีร้ายนานา ทำพิธีร่อนกระดังแก่เคล็ดรับเลี้ยงดูลูก ให้
กินนม ให้นอนอยู่สายฝ้าย สายไหม สอนลูกให้รู้จักสิ่งต่าง ๆ ตั้งชื่อให้ลูก สิทธิเด็ก
อีสานที่ปรากฏนี้สะท้อนถึงบทบาทหน้าที่บิดามารดาต้องเลี้ยงดูบุตรตน ปกป้อง
คุ้มครอง ดูแลเลี้ยงลูกให้เติบโต ให้การศึกษา ฯลฯ เป็นบทพรรณนาการคลอดและ
เลี้ยงทารกจนลูกอย่างน่าสนใจยิ่ง

คำสุขวัณบ่าวสาว (แต่งงาน) กล่าวถึงภาร์ขวัณหรือพาขวัณว่า เป็น
สิ่งที่ขุนนางปูนแต่งดีแล้ว ตามประเพณีโบราณ ชันดอกไม้สมมาลงตาเจ้าโคตร พร้อม
ทั้งมีโอวาทคำสอนแนวทางปฏิบัติของลูกเขย ลูกสะใภ้ที่ต้องปฏิบัติต่อบิดาตวดวงศาพื
น้อง บ้านใกล้เคียงเคียง ปรากฏข้อควรปฏิบัติและข้อควรงดเว้นที่เรียกว่า ชะลำ
(taboo) ไว้ด้วย

“วันนี้แม่นวันดี วันดีถือมุตตะโชค โดกใบนี้แม่นโดกไม้จันทน์
ชันใบนี้แม่นชันไม้แก้ว ขุนนางปูนแม่นแล้วจึงได้แต่งพาขวัณตักเครื่องกัณฑ์พร้อม
เฒ่าแก่มานั่งล้อมพาขวัณบรรพณตั้งอยู่สอนลอนซ้ายล่าย มีทั้งฝ่ายผูกแขน มีทั้งแหวน
ใส่ก้อย...”

“ปรากฏเข้าเป็นปี สัมฤทธิ์ชยะโชค ประกอบโยคได้เป็นมิ่งเมียขวัญ ตามสมควรโบราณพื้นแต่งไว้ ชันดอกไม้ยกขึ้นเพียงตา ชันสมมาลงตาเจ้าโคตรงาม ช้อยโชติเงินคำขาว ลูกสาวกกเพ็นคาค่าหลาย ลูกสาวกลางลูกสาวปลาย เพ็นคาค่า มาก ป๋ายากแค้นดีหลีปูนแปลงดินนั้น แม่่นพ่อแม่ เฒ่าแก่แลตานายผ่นฮวยอำขึ้นปี ใหม่ ฟ้าฮ้องอำเดือนสาม ผุ่งบ่าวฮามมาโอมเอานางค่ากว้าง บให้ฮ้างเฮียงคู่เป็นสอง ขอเป็นดอกรักแลกันอีกยิ่ง...”

“บัดนี้ช้อยจักเชิญเอาขวัญผัวเมียเจ้านี้ให้เข้ามาเทียมเนื้อ มาอยู่ เฮื้อในคิงมาอยู่ฮึงเฮี่ยมใหญ่ ช้อยจักเชิญเอาขวัญนางงามให้เข้ามาเทียมคู่...ในดวง ธรรมเพ็นกล่าวไว้ เพ็นแต่งแปลงให้บั้นเป็นคู่ลงมานำกัน จากสวรรค์ลงมาเกิด ถือ เอากำเนิดสายมิ่งสายแนน เฒ่าแก่เพ็นผูกแขนให้เจ้าเป็นคู่เทียมสอง ให้เจ้ามา ปุ่นปองเป็นผัวแก้ว เมียแก้ว ได้กันแล้วผัวหนึ่งเมียเดียว...”

การกำหนดฤกษ์ยามพิธีการแต่งงานที่อีสานเรียกว่า การกินดอง ต้อง กำหนดวันเดือนที่ดีที่เหมาะสมถือเป็นสิริมงคลกับคู่บ่าว – สาว การโอม (สู่ขอ) ลูกสาว ซึ่งกำหนดค่า (คาค่า) ไว้หลายหรือไว้มาก แต่ก็ไม่ลำบากจนเกินกว่าฝ่ายชายจะ รับผิด บทสู่ขวัญนี้ยังได้สะท้อนความเชื่อเรื่องบุพเพสันนิวาส ว่าสวรรค์หรือฟ้า (เทพ, แถน) กำหนดไว้มาก่อนแล้วเรียก “สายมิ่งสายแนน” ปรากฏในวรรณกรรมอีสาน หลาย ๆ เรื่อง เช่น ท้าวฮุ่งท้าวเจือง ผาแดงนางไอ่ ท้าวกำกาดำ ฯลฯ ค่านิยมหนึ่งที่ ปรากฏในบทสู่ขวัญนี้คือ ระบบผัวเดียวเมียเดียว ที่กล่าวไว้ตอนผูกแขนข้างต้นนั้น

นอกจากนี้ยังได้กำหนดบทบาทหน้าที่หรือแนวทางปฏิบัติของลูกเขย ลูกสะใภ้ไว้ในคำสู่ขวัญอีกด้วย ดังเช่น

“เจ้าเป็นเขยให้เจ้าทำใจกว้าง เจ้าอย่าได้กล่าวอ้างสรรพสิ่งอันใด ไล่ ไก่ให้เจ้าว่า โห โหโล่นมาให้เจ้าว่า เล้ เล้ ไล่จัวไล่ควายให้เจ้าว่า ฮือ ฮือ เจ้าอย่าได้ดี้อ ด้าน เตะกะเตียวชุยลุย ต่อหน้าเจ้าโคตร เจ้าอย่าปากโพดสรรพสิ่งอันใด ให้เจ้ามีใจใส ต่อนางแก่นไห้”

“เจ้าเป็นลูกสะใภ้ให้เจ้าฮักพ่อผัวแม่ผัว อย่าได้ว่านัว ๆ ขวัญผัวเชิงซู้ เจ้าผู้ฮักปราชญ์พึงธรรม เถิงเดือนดำเจ้าอย่าเที่ยวเล่นยามค่ำ”

บอกถึงเรือนหลังต่าง ๆ ของญาติผู้ใหญ่ พี่น้อง และเรือนที่มอบให้ว่า

“เฮือนหลังดำนันแม่นเฮือนอา ขายคาสงหลังใหญ่ กะทอดไส ป่านลม หลังกลมนันแม่นเฮือนพ่อเกยขานต่อหลังสูงนันแม่นเฮือนลุงและเฮือนป้า

หลังหน้ากว้างตั้งใหญ่แขนนาง ลายลงกลมยุบนาศ พื้นแป้นหากมุงกระเบื้องดินขอ มีหอเย็นหลังสูงพร้อมพาด โองม้อาจแขวนหิ้งอาชาไนย ไหในเฮือนโองน้ำบ่อแก้ว หลังนั้นแล้วพ้อมอบให้แก่ลูกทั้งสอง ให้เจ้าพากันปูนปองกินทานอย่าไ้ ให้เจ้า ได้หยาดน้ำเย็นยิ่งเทียมมา ได้กินชิ้นให้เจ้าส่งเฮือนอวอา ได้กินปลาให้เจ้าส่ง เฮือนปู้ย่า..."

ความคาดหวังของญาติพี่น้องหรือของสังคม ประสงค์ที่จะเห็นคู่บ่าวสาวเป็นคนดี สามารถสร้างสรรค์สิ่งดีงามและเจริญก้าวหน้าเป็นครอบครัวที่สมบูรณ์

"ถึงยามค่ำให้เจ้าเข้าบ่อนนอน หัวเอียงหมอนให้มีใจชักพอ ให้เจ้า ตั้งหน้าต่อเฮ็ดแต่ความดี ความสุขมีเพียงพอบ่น้อย แล่งคำด้อยก็ให้อยู่สวัสดิ ก็ข้า เทอญ"

3.2.4 บทสรุปวญกับสิทธิการใช้ทรัพยากร

สังคมอีสานโบราณอุดมสมบูรณ์ด้วยป่าไม้ มีระบบนิเวศที่น่าสนใจ โดยเฉพาะสิทธิการใช้ทรัพยากรธรรมชาติ ประเภทป่าไม้ ลักษณะเด่นก็คือ การเข้าป่า เพื่อตัดไม้มาทำเสาเรือนหรือส่วนประกอบของเรือน มีพิธีการหรือขั้นตอนที่ต้องเข้าป่า ไปสำรวจ ตัดเก็บเป็นเวลาแรมเดือน แรมปี สังคมไม้ที่ผ่านการคัดเลือกหรือเลือกสรรดีแล้ว ต้องแสดงภูมิปัญญาเรื่อง ลักษณะดี ลักษณะไม่ดีของต้นไม้ชนิดต่าง ๆ สมัยก่อนไม่ได้ตัดไม้เพื่อขาย แลกเปลี่ยนเป็นเงินตรา แต่ต้องเคารพสิทธิทรัพยากร รู้จักพอ รู้จักแบ่งปัน ให้ความสำคัญของป่าว่ามีเจ้าของ มีผี มีรุกขเทวดาอารักษ์ รักษาดูแล หากทำไม่ดีผิดฮึดคง อาจเสื่อมและวิบัติเพราะตนได้

คำสุวญเฮือน ที่สะท้อนภาพขั้นตอนการเข้าป่าหาไม้มาสร้างเรือน "บัดนี้จักได้พรรณนาแต่เดิมดาเค้า จัดแจงเข้าป่าหาไม้ปลุกเฮือน มีใจเพียรทั้ง เยื่อนทั้งยาก แต่งงหมากทั้งน้ำบั้งทิงและยา คั่วเคี้ยหาขวานคมและมีดพรว้าแล้วจึง แยกเข้าป่าต้นคว่างดอน เดินโคจรมือแลงมือเข้า วันค่ำเส้าสุญแล้วคว่ำมา บาง พ่องกินสุราอาหารแกมข้าว ตื่นมือเข้างายแล้วเล่าไป จงใจเข้าดงเลาหาชอก ไปพบพ่อ ลำดัวปลอดดี ไม้มีศรีเอาเป็นเสาแกลแล้วจึงแบกขวานใส่ฟันลง ตัดปลายตรงลำดีอาด หลาด นี่แม่นธรรมชาติไม้ค้ำไม้คุณ ลำพันลุนเสาขวัญเป็นคู่ ที่เกิดอยู่ฝ่ายข้างต้นดอน เหลียวเบ็งงามสอนลอนอินทร์แบ่งปลุกไว้ ตัดเอาได้มาตากเป็นเสาไปหาเอาบ่หยุดบ่ หย่อน เดินเฮ้ออนเข้าป่าดงหนา หลายเวลาเดือนปีติดต่อกัน พอหลายพรว้ามือโตเจ้า

อ่อนแอ เติงยามแลงเข้ายามงายปะเปล่า มือสืบมือหาไม้สืบไป ปีเดือนได้วันยามเข้า ป่า แดดแอ้งฮ้อนฮ่มไม้ค่อยเพียร

เถิงเดือนหกเข้าสังฆานต์ข้ามล่องมาแล้ว ฝนหลังย้อยอำฝ้าชุ่มเย็น บรรวนแล้วพันเหือนหลังใหญ่ ...”

เรื่องเกี่ยวกับบทสวดและพิธีกรรมสวดนั้นยังคงปฏิบัติสืบต่อ มาและทุกหมู่บ้านยังคงรักษาประเพณี พิธีกรรมอย่างต่อเนื่องจนปัจจุบัน

4. ความสัมพันธ์ทางสังคม

มนุษย์รวมกลุ่มกันเป็นสังคมเพื่ออยู่ร่วมกัน ช่วยเหลือเกื้อกูลพึ่งพิง สื่อสารติดต่อกัน มีตำแหน่งหน้าที่ บทบาทแตกต่างกันออกไปโดยมีสถาบันในสังคม เป็นเกณฑ์ในการจำแนกบทบาทหน้าที่ เช่น สถาบันครอบครัว สถาบันศาสนา สถาบันการศึกษา สถาบันการเมืองการปกครอง สถาบันทางเศรษฐกิจ สถาบันการ สื่อสาร สถาบันศิลปะ สถาบันนันทนาการ เป็นต้น

ความสัมพันธ์ทางสังคมของคนในชุมชนอีสาน แบ่งเป็น 2 ลักษณะ

4.1 ฮีต คอง คำสอน

เป็นแนวทางการดำเนินชีวิตตามปกติที่ได้สร้างสรรค์ ประพฤติ ปฏิบัติ สืบทอดต่อกันมา เป็นธรรมเนียมชีวิตของชาวอีสานเป็นเครื่องมือในการ สร้างบ้านแปงเมือง จัดระเบียบสังคม เชื่อในสิ่งที่จะให้คุณให้โทษ

4.1.1 ฮีต เป็นคำที่ย่อมาจากจารีตหรือจารีตประเพณีเป็นสิ่งที่เคยปฏิบัติกันในรอบเดือน รอบปี เป็นวงจรของชีวิต เป็นประเพณีประจำปีหรือ ประเพณี 12 เดือน ของชาวอีสาน มีประเพณีเกี่ยวกับการบูชาบันทือผี ประเพณี บูชาสิ่งให้คุณประโยชน์เช่น น้ำ ข้าว ส่วนใหญ่เกี่ยวข้องกับศาสนาชาวบ้านและ พุทธศาสนา ได้แก่บุญปรีวาสกรรม บุญคูณลาน บุญข้าวจี บุญมหาชาติ บุญ สงกรานต์ บุญบั้งไฟ บุญข้าสะ บุญเข้าพรรษา บุญข้าวประดับดิน บุญเข้าสาก (สลากภัต) บุญออกพรรษา (บุญช่วงเฮือ) บุญกฐิน และลอยกระทง

จารีตประเพณีเหล่านี้ นิยมจัดประกอบพิธีกรรมที่วัดเป็นส่วน ใหญ่เพื่อให้ทุกคนในชุมชน มีส่วนรวมกิจกรรม -ในวัดซึ่งเป็นที่สาธารณะ เป็นสมบัติ กลางของชุมชน ทุกคนมีสิทธิใช้ แต่ก็มีระเบียบวิธีปฏิบัติกำหนดไว้เพื่อความสงบ

การเรียนรู้ จารีตประเพณีสิบสองเดือนของชาวอีสานก็เป็นสิทธิการศึกษาเรียนรู้ของสมาชิกในสังคม ได้มีสิทธิโอกาสร่วมชุมนุมกันทำบุญและกิจกรรมศาสนาประจำเดือนทุก ๆ เดือนของรอบปี ผลที่ได้รับคือ ทุกคนได้มีเวลาเข้าวัดกับหลักธรรมทางพุทธศาสนายิ่งขึ้น ทำให้ประชาชนในย่านใกล้เคียงรู้จักมักคุ้นสามัคคีกันเป็นอย่างดี และมีผลโดยอ้อมคือ เมื่อว่างงานจากอาชีพแล้ว ก็ยังมีจารีตบังคับให้ทุก ๆ คนเสียสละทำงานร่วมกัน เพื่อสังคม ชุมชนส่วนใหญ่ ไม่ให้คนว่างงาน ถ้าผู้ใดฝ่าฝืน ละเมิด จะถูกสังคมลงโทษตั้งข้อรังเกียจอย่างจริงจัง (จารุบุตร เรื่อง สุวรรณ, 2522)

ปัจจุบันนี้ ชุมชนบางแห่งก็ไม่สามารถจัดได้ครบทุกเดือนจะเลือกประเพณีเด่น ๆ มาจัด ประเพณีค่อนข้างเด่นของชาวบ้านทั่วไป ก็อาจจัดบุญที่มีความสำคัญคือ บุญบังไฟ ซึ่งเป็นบุญบูชาพระยาแถน หรือเป็นประเพณีเบิกฟ้าบูชาพระยาแถนเพื่อขอฝน กับการเกษตรของชุมชน และเพื่อความสนุกสนาน ตลอดจนก่อจิตสำนึกร่วมและสามัคคีของชุมชน

4.1.2 คอง

คองสิบสี่ก็เป็นแนวทางที่พึงใช้เป็นหลักปฏิบัติในชีวิตครอบครัวต่อศาสนาและสำหรับทำวพระยา ผู้ปกครองบ้านเมืองและบุคคลทั่วไปได้ปฏิบัติยึดถือ นับเป็นสิทธิ ชุมชนเชิงจารีตที่ใช้เป็นบรรทัดฐานของคนในสังคม

ลักษณะคองสิบสี่ ที่เป็นวิถีชีวิตของชาวบ้านอีสานประเพณีปฏิบัติกันมา มี 14 คอง ผู้วิจัยได้นำฉบับปริวรรตพระอริยานุวัตรมาจัดกลุ่มใหญ่ตามลักษณะสถาบันทางสังคม ได้ 4 กลุ่ม ได้แก่

4.1.2.1 เกี่ยวกับสถาบันครอบครัวหรือเครือญาติ มี

1. อีตปูคองย่า
2. อีตพ่อคองแม่
3. อีตไ้คองเขย
4. อีตป้าคองหลาน
5. อีตลูกคองหลาน
6. อีตปู่คองหลาน

4.1.2.2 เกี่ยวกับสถาบันสังคม และเศรษฐกิจ มี

1. ฮีตเจ้าคองแก่
2. ฮีตไฮ่คองนา
3. ฮีตปีคองเดือน

4.1.2.3 เกี่ยวกับสถาบันการเมืองการปกครอง มี

1. ฮีตเจ้าคองขุน
2. ฮีตท่างคองเพีย (พระยา)
3. ฮีตไพร่คองนาย
4. ฮีตบ้านคองเมือง

4.1.2.4 เกี่ยวกับสถาบันศาสนาและการศึกษา มี

1. ฮีตวัดคองสงฆ์

(ฉบับปรีวรรตโดยพระอริยานุวัตร)

นับเป็นกุศโลบายการควบคุมสังคมของชาวอีสานสมัยก่อนที่มีวัตรปฏิบัติ หรือแนวทางการดำเนินชีวิต ของบุคคลแต่ละกลุ่มแต่ละตำแหน่ง ฐานะที่ต้องปฏิบัติต่อผู้อื่น และชุมชนโดยไม่ละเมิดสิทธิของบุคคล หรือชุมชน เพื่อความสงบสุขของชุมชน

4.1.3 คำสอน เป็นบทบาทการสืบทอดมรดกทางวัฒนธรรมของชุมชนอีกวิธีหนึ่ง การถ่ายทอดองค์ความรู้ ถ่ายทอดศีลธรรมจรรยาบรรณแนวทางการประพฤติปฏิบัติ เป็นการฝึกฝนเรียนรู้และสร้างภูมิปัญญาลักษณะคำสอนในสังคมชุมชนอีสาน นิยมสอนด้วยวาจาหรือมุขปาฐะเป็นส่วนใหญ่การสอนลายลักษณ์อักษรบนสมุดไทยหรือใบลาน เฉพาะผู้บวชเรียน นักปราชญ์หรือบัณฑิต ซึ่งเป็นผู้ชายเป็นส่วนใหญ่

ผู้หญิงจะสอนกันในกลุ่มผู้หญิงด้วยการปฏิบัติ สาธิต บอกสอน เฉพาะตัว เฉพาะกลุ่มมากกว่า เช่น ขณะทำงานด้วยการด้วยการลงช่วงเส้นฝ้าย เป็นต้น

ภาคอีสานมีวรรณกรรมคำสอนเป็นจำนวนมาก มุ่งเสนอจริยธรรม สอนกาย สอนวาจา สอนใจ เช่นเรื่องอินทนิญาณสอนลูก สีนราชสอนลูก ท้าวคำสอน ฯลฯ โดยเฉพาะอย่างยิ่งพระยาคำคองสอนไพร่ เป็นวรรณกรรมสอนคนในสังคมชุมชนทุกระดับ ทั้งพระมหากษัตริย์ เสนาอำมาตย์ ประชาชนทั่วไป

สิทธิภูมิปัญญา สิทธิแห่งการเรียนรู้และความเฉลียวฉลาด
 วรรณกรรมอีสานเรื่อง พระยาคำทองสอนไพร่ ได้กล่าวถึง การงานและหน้าที่ของชาย
 ในฐานะเป็นผู้นำของครัวเรือน งานแรกสุดคือ การสร้างบ้านแปงเรือน ที่อยู่อาศัยทำ
 เล้า (ยุ้ง)

พ่อชาย	แปงเฮือนชาน	เวียกงงานแสนชั้น
	คองเฮือนสร้าง	คือชายตกแต่ง
	เฮ็ดเฮือนแล่เล้า	เสาะไม้แก่นดี เจ้าเอย

นอกจากนี้เป็งานเกี่ยวกับการทำนา ทำมาหากิน และงานฝีมือ
 เป็นงานที่ เกี่ยวกับการก่อสร้าง การทำไร่ ทำนา สวน เข้าดงดอน เพื่อหักร้างถางพง
 เพื่อทำสวนไร่ เมื่ออยู่บ้านต้องสานแห สวิง อวน นาง และนำวัว ควาย เกวียนไ้ลาก
 ลึงของ ต้องเรียนรู้วิธีการแต่งแปงแก้ไขซ่อมเครื่องมือเครื่องใช้ในครัวเรือน เช่น รู้จัก
 สานครุ ตะกร้า จ่อ ดั่ง เบียน ทอ (กระทง) ฮีน (พ้อม) หลา ไน อ้าว เปียด ตีมิด ขวาน
 พร้า ดาว หอก หลาวไม้ ไมให้ดอกยากเครื่องใช้ไม้สอย จึงจะทำให้ประสบผลสำเร็จ
 และเป็นที่ยอมรับของครอบครัวและชุมชน และผู้ชายต้องแสดงความกล้าหาญ ในการ
 เดินทางเข้าป่าดงพงไพร ต้องมีสติปัญญาเก่งกล้า รอบรู้ เพราะผู้ชายมีหน้าที่ให้ความ
 ค้ำครองและให้ความอบอุ่นแก่ครอบครัว

ให้เป็น	ชายเก่งกล้า	ผญาฮ่ำเฮียนถึง แท้เนอ
อีกทั้ง	การเมืองมี	บ่โลวางเว้น
		(พระยาคำทอง)

เป็นผู้ชายนั้นควรเป็นบุคคลที่มีความเก่งกล้าสามารถ วิชาการ
 ความรู้ทั้งหลายควรเรียนให้ถึงขั้นใช้ประโยชน์ การบ้านการเมือง ก้อย่าได้ละเว้น แต่
 ต้องมี คุณธรรมมีศีลธรรมด้วย ดังว่า

ชายนั่น	เว้นชั่วไว้	ให้เฮ็ดแต่ทางดี
อย่า	ระมาทศีลทาน	ชาติชายสกุลกล้า แท้แล้ว
เวียกนั้น	มีหลายแท้	โลกียอนันต์เนก
ขอให้	เฮียนศาสตรเพทเพียง	ลือล้ายอดคน นั้นท่อน

คนในสมัยนั้นจะต้องพยายามขวนขวายศึกษาหาความรู้และได้ร่ำเรียนวิทยาการต่าง ๆ มากมายหลายแขนง ให้เรียนรู้การจักสาน ปั่นหล่อ เจียรไนแก้ว ตีเหล็ก สิว เสียม ตีเงินคำแก้ว ชัน ไม้ และสิ่งต่าง ๆ อีก เพื่อความรอบรู้ และสามารถดำเนินชีวิตได้อย่างปกติสุข

4.2 กลไกการควบคุมสังคม

แม้ว่าชุมชนอีสาน จะมี "ฮีต คอง คำสอน" เป็นธรรมเนียมชีวิตคอยชี้นำแนวทางการดำรงตน ปฏิบัติตนในสังคมไว้แล้วก็ตาม แต่เป็นธรรมดาตามหลักไตรลักษณ์ ในพระพุทธศาสนา คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ที่ย่อมไม่แน่นอน ผู้คนในสังคมก็แตกต่างกัน ทั้งแนวความคิดค่านิยม ประสพการณ์ ความจำเป็น หรือด้วยเหตุอื่น ก็ทำให้มักจะมีผู้ละเมิด สิทธิชุมชน หรือเบี่ยงเบนไปจากคองหรือครรลองชีวิตในชุมชนอีสาน จึงมีสิ่งที่เป็นกลไกควบคุมสังคม ซึ่งมี 2 ลักษณะ คือ

4.2.1 ขะลำ ถือเป็นคติเงื่อนไขเชิงห้าม

วัฒนธรรมความเชื่อ "ชะลำ" ในท้องถิ่นอีสานยังนับถือกันอยู่มาก โดยเฉพาะอย่างยิ่งในท้องถิ่นชนบท ซึ่งอาจเรียกชื่อต่าง ๆ กันเป็น "กะลำ" หรือ "คะลำ" บ้างก็มี

ส่วนในท้องถิ่นเหนือ (ล้านนา) จะมีวัฒนธรรมเชิงห้ามที่มีความหมายใกล้เคียงกันกับชะลำมาก เรียกว่า "ซิด" หรือ "ซิด" เช่น ถ้าเกิดความไม่ปกติสุขในครอบครัว ก็เชื่อว่าเป็นการกระทำของซิด ตัวอย่างความเชื่อของคนทางภาคเหนือ มีข้อห้ามมิให้กระทำ ถ้าผู้ใดกระทำถือว่าซิด

ในประเทศทางยุโรป เช่น อังกฤษ ฝรั่งเศส มีวัฒนธรรมความเชื่อเชิงห้ามเช่นเดียวกันโดยจะเรียกว่า ตาบู (Tabu, Taboo)

ชะลำเกี่ยวกับที่อยู่อาศัย

ที่อยู่อาศัยเป็นปัจจัยหลักของมนุษย์ตั้งแต่โบราณผูกพันกับชีวิตประจำวันเป็นอย่างมาก จึงเป็นปัจจัยที่ก่อให้เกิดความรู้สึก ความนึกคิดและความเชื่อในเรื่องที่อยู่อาศัยเป็นจำนวนมาก ในลักษณะต่าง ๆ กัน ดังนี้

“ห้ามสร้างบ้านเรือนในที่วัดหรือซากพระธาตุร้าง”

ความเชื่อนี้สอนให้คนในสังคม รู้จักมีความเคารพยำเกรงในพระพุทธรูป ศาสนาบริเวณใดที่เป็นที่ตั้ง หรือเคยเป็นที่ตั้งวัด สถานที่ศักดิ์สิทธิ์ เช่น โบสถ์ วิหาร ที่เป็นสาธารณะของส่วนรวมถือว่าไม่สมควรจะสร้างบ้านเรือนตรงนั้น เพราะเชื่อว่าบริเวณนั้นอาจมีผีสิงเทวดาสงสถิตอยู่ หากคนในสังคมผู้ใด ที่มาอยู่ใหม่ในชุมชนจะไปสร้างบ้านทับเรือนเทวดาเหล่านั้น จึงถือว่าการไม่สมควร ไม่นิยมกระทำกัน คนอื่นเห็นว่าบุกรุกที่สาธารณะ ที่ศักดิ์สิทธิ์แต่เดิมก็จะประณามไม่ยอมรับ จึงเป็นเหตุให้อยู่อย่างไม่เป็นสุข

ชะล่ำเกี่ยวกับเครื่องนุ่งห่ม – เครื่องใช้

เครื่องนุ่งห่มหรือเครื่องมือเครื่องใช้ เป็นปัจจัยสำคัญประการหนึ่งที่มีชะล่ำเป็นเงื่อนไขที่ช่วยสร้างความสงบร่มเย็นกับชีวิต ดังนี้

“บิโสหมวกเข้าวัด”

วัดเป็นสถานที่สำคัญและศักดิ์สิทธิ์ในชุมชน พระภิกษุในวัดเป็นผู้สละทุกอย่าง แม้โกนผมก็เป็นวัตรปฏิบัติที่สงฆ์ต้องรักษาวินัย พระสงฆ์จึงเป็นที่เคารพกราบไหว้ ของประชาชนทั่วไป การที่จะเข้าไปในวัดแล้ว สวมหมวกถือว่าไม่เคารพสถานที่ ไม่เคารพบุคคล เพราะหากสวมหมวก ย่อมจะดูว่าสูงกว่า พระภิกษุซึ่งโกนผมเสียอีก จึงไม่เหมาะสม

ชะล่ำเกี่ยวกับประเพณีศาสนาจริยธรรม

ความเชื่อประเพณีศาสนาและหลักจริยธรรมต่าง ๆ ก็สามารถสร้างความปลอดภัย และสงบสุขให้เกิดแก่สังคมได้เช่นเดียวกัน

“บ่อนเข็ดบ่ยำ บ่อนชะล่ำบ่ย่าน”

สถานที่ศักดิ์สิทธิ์ไม่ยำเกรง สถานที่ต้องห้ามก็ไม่กลัว หากใครขึ้นทำดงกล่าวมา ถือว่าไม่ดี ไม่เหมาะสม เพราะการจะสั่งสอนหรือกำหนดข้อห้ามไว้นั้น คนรุ่นเก่าก่อนได้ไตร่ตรอง มีประสบการณ์มาก่อนหากใครไม่เชื่อฟังก็อาจเกิดสิ่งอัปมงคลแก่ตัวเขาเองหรือครอบครัว

“ใส่บาตร ถามเจ้าหัว”

หรือตักบาตรอย่าถามพระ เพราะพระภิกษุมีวินัย ก็ต้องรับของที่คนอื่นทาน ไม่เรียกร้อง จึงไม่ควรถามพระว่าอยากได้อะไร สิ่งใด เป็นเรื่องไม่ดี ไม่เหมาะสม

ชะล่ำที่เกี่ยวกับประเพณี ศาสนาและจริยธรรม มุ่งสอนให้ผู้คนในสังคม รู้จักจารีตประเพณี ศาสนาและหลักจริยธรรมที่สังคมอีสานยึดถือมาตั้งแต่บรรพกาล ว่ามีความสำคัญยิ่งต่อการประเพณี ปฏิบัติ ในสังคมให้อยู่ดี มีสุข มีความร่มเย็น ผู้น้อยเคารพผู้ใหญ่หรือพระสงฆ์ มีเข้าของรู้จักเชื่อเพื่อเผื่อแผ่แบ่งปัน ให้ญาติ ลุงป้า ยายยาย แบ่งปันทำบุญทำทาน รู้จักร่วมกิจกรรม พิธีกรรมในสังคมเป็นอย่างดี ก็จะเกิด ประโยชน์สุขแก่ตน ครอบครัว ญาติมิตรและชุมชนในที่สุด

4.2.2 กฎหมาย

กฎหมายโบราณภาคอีสาน มีผู้กล่าวถึงครั้งแรกคือ สมเด็จพระยาตำรางราชานุภาพ ทรงประทานกฎหมายอีสานให้กับหอสมุดแห่งชาติ เมื่อปี พ.ศ.2449 ต่อมา จารุบุตร เรื่องสุวรรณนามากล่าวถึงอีกครั้งหนึ่งในงาน สัมมนาวิชาการที่วิทยาลัยครูบุรีรัมย์ เมื่อ พ.ศ.2525 และ อรรถ นันทจักร ได้สำรวจ กฎหมายอีสานในช่วงปี พ.ศ.2525 พบอีก 6 ฉบับ

สิ่งที่กำหนดพฤติกรรมของสังคมอีสาน เป็นสิ่งที่สังคม ยึดถือปฏิบัติโดยปราศจากบทลงโทษ แต่ถ้าไม่ปฏิบัติตามก็จะ ชะล่ำ ซึ่งคล้ายกับ ข้อห้ามหรือข้อควรปฏิบัติ กำหนดไว้เป็นบรรทัดฐาน รวมทั้งประเพณี คำสอนต่าง ๆ

กฎหมายโบราณจึงประกอบไปด้วยประเพณีที่ได้รับการ ยอมรับและถือปฏิบัติ เป็นปรากฏการณ์อย่างหนึ่งซึ่งไม่สามารถแยกจากสังคมได้ ลักษณะกฎหมายอีสานจึงแยกได้เป็น 2 ประเภทคือ (อรรถ นันทจักร : 2529 น. 83)

4.2.2.1 กฎหมายสมัยจารีต ประกอบด้วยธรรมศาสตร์ ปกรณ์และกฎหมายลักษณะพิจารณาอาณัติและธรรมจักร กฎหมายหนองบัว ลำภูฉบับวัดบ้านเหล่าหมี กฎหมายฉบับนายบาน โพนีไทร กฎหมายอีสานฉบับสมุด ไทยดำ ทุกฉบับใช้อักษรตัวธรรมและไทยน้อย แสดงความสัมพันธ์กับกฎหมาย ล้านช้างอย่างใกล้ชิด

กฎหมายโคสราษ พิจารณาอาณัติและธรรมจักร เทียบกัน ธรรมศาสตร์ปกรณ์และกฎหมายลักษณะพิจารณาอาณัติและธรรมจักร เปรียบเทียบกันมีต้นกำเนิดในล้านช้าง เค้าโครงกฎหมายไม่แตกต่างกันนักมี รายละเอียดบางประการ อัตราปรับโทษและภาษาที่ใช้แตกต่างกันบ้าง เป็นกฎหมาย ที่ตราขึ้นสมัยพระเจ้าโพธิสาลราช (พ.ศ.2059 – 2091) มหาสิลา วีระวงส์ ได้ศึกษา กฎหมายคัมภีร์พระธรรมศาสตร์ภูฮาน ของล้านช้างพบว่า กฎหมายล้านช้างมี 3 ฉบับ

คือ สร้อยสายคำ สังคหปรณและธรรมศาสตร์ มีหลักฐานว่ากฎหมายล้านช้างปรากฏเป็นลายลักษณ์อักษรสมัยพระเจ้าโพธิสาลราช และมีการเพิ่มรายละเอียดสมัยพระไชยเชษฐา กฎหมายอีสานสมัยจารีตอยู่ในกรอบของพระพุทธศาสนา คือมีการแบ่งกฎหมายเป็นห้อง ตามหลักของศีลห้าและเปรียบเทียบกับอุทาหรณ์ทางพุทธศาสนาด้วย ทั้งยังปรากฏหลักอินภาษ ซึ่งเป็นสิ่งที่พระอินทร์ปลอมแปลง พระองค์มาสั่งสอนเสนาอำมาตย์ให้ลดอคติ 4 ประการคือ ฉันทาคติ โทสาคติ ภยากติและโมหาคติ ในหลักอินภาษกำหนดโทษผู้ตัดสินคดีด้วยความลำเอียงว่า เมื่อตายไปจะต้องตกนรก กฎหมายสมัยจารีตจึงผูกพันกับจารีตประเพณี และกล่าวอ้างเสมอในตัวบทกฎหมาย

4.2.2.2 กฎหมายหลักคำคลองเมืองว่าด้วยฮีต 12 คลอง 24

กฎหมายหลักคำคลองเมืองว่าด้วยฮีต 12 คลอง 24 พระเจ้าน้องยาเธอกรมหลวงดำรงราชานุภาพ ประทานให้หอพระสมุดแห่งชาติ เมื่อวันที่ 9 กุมภาพันธ์ 2449 ในปกหน้าของกฎหมายระบุว่า

เป็นกฎหมายของพระเจ้ากรุงศรีอยุธยา ดำรัสใช้ในหัวเมืองลาวไทยทั่วไป กฎหมายนี้ออกเมื่อ ณ วันที่ 5 แรม 13 ค่ำ เดือน 4 จุลศักราช 1220 (อ้างถึงใน อรรถ นันทจักร : 2529 น. 98)

หลักคำสอนเมืองว่าด้วยฮีต 12 คลอง 24 ตราขึ้นโดยพระบรมราชโองการของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เนื้อความยังคงมีเค้าจารีตตามแบบราชสำนักกลุ่มน้ำโขง เริ่มด้วยการกำหนดความผิดเป็นประเภทต่าง ๆ โดยอาศัยข้อวินิจฉัยในพุทธศาสนา เริ่มจากความผิดขั้นปาราชิก และลำดับความผิดตามหนักเบาต่อไป กล่าวถึงการลักขโมย ฆ่าสัตว์กินข้าวแสด ช้างหรือสัตว์ต่าง ๆ แหว่งกัน มิจสาจน ดันไม้ไผ่สีสุก ตาแสงชำระความ ขายผืนเลนเบี้ย สูบผืนตามลำดับ การตรากฎหมายฉบับนี้แสดงสิทธิธรรมของราชสำนักสยามต่อดินแดนอีสาน เป็นการผสมผสานหลักการปกครองฝ่ายอาณาจักรและฝ่ายธรรมจักร เพราะหลักคำ ในความหมายท้องถิ่น หมายถึงพระผู้ใหญ่ที่เป็นที่เคารพนับถือของชุมชน ตามธรรมเนียมล้านช้าง แสดงว่า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวตระหนักในวัฒนธรรมที่แตกต่าง จึงมีข้อยกเว้นสำหรับคนในหัวเมืองลาว โดยเฉพาะการเลือกคู่ครองและการปฏิบัติตามฮีต - คอง

แต่หัวเมืองฝ่ายลวานั้น พอที่จะปลูกแบ่งจำให้ปลูกแบ่ง
ตามอย่างประเพณี มีพระราชอาชญาแน่แล
แม้กฎหมายฉบับนี้จะยังยึดถือฮึด – คง ตามแบบล้านช้าง แต่
ความคิดหลักก็คือ ประชาชนในภาคอีสานเป็นไพร่ฟ้า ข้าแผ่นดินของพระมหากษัตริย์
ไทยดังความว่า

อาณาจักรหลักคำเจ้า ยังชะหม่อมได้ตั้งไว้ตามบรมกษัตริย์
มาแต่ก่อนให้เป็นปกติ แก่ไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินของพระบาท
สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ถ้าทำวเพียงผู้ใดห้ามม้าง
อาณาจักรหลักคำเจ้ายังชะหม่อม จะเอาตัวเป็นโทษอย่างหนัก

กฎหมายสมัยจารีต หรือ กฎหมายจารีตประเพณีได้กล่าวถึงเรื่องสิทธิไว้
หลายลักษณะน่าสนใจ

1. สิทธิสาธารณะ ได้กล่าวไว้สอดคล้องกับคองของสังคม กำหนดบท
ลงโทษความผิดอันเกิดจากการใช้น้ำ ขโมยน้ำ การสัญจรทางน้ำ เพราะบ่อน้ำและน้ำ
มีความสำคัญต่อชุมชน ทุกคนต้องร่วมมือกันดูแลรักษา ซึ่งปรากฏในกฎหมายโคส
ราชและในฮึดบ้านคองเมืองว่า

อันหนึ่ง	น้ำบ่อแก้ว	ทั้งหมดอยู่แหลว
คันว่า	ไฟไปถม	สร้างเขื่อนกวมไว้
กัจก	ฉิบหายแท้	มินานชิตายจุ่ม ไปแล้ว
อันนี้	ธรรมกล่าวห้าม	อย่าได้ลวงคองฯแท้ตาย

ในกฎหมายหนองบัวลำภู ฉบับนายบาน โปธิไพร ก็เน้นให้คนปฏิบัติ
ตามฮึดบ้านคองเมืองอย่างเคร่งครัด ทุกเรื่องและเสมอต้นเสมอปลาย

2. สิทธิในที่ดิน การทำไร่ – สวน – นา กฎหมายกำหนดไว้ชัดเจน
ว่า ใครปรับปรุงที่ดินเพื่อการเพาะปลูก และมีขอบเขตแน่นอนที่ดินย่อมตกเป็น
กรรมสิทธิ์ของผู้นั้น และคุ้มครองในกรณีพิพาท เช่น

มาตรา 1 ผู้ใดกันสร้าง (ขุดบ่อ) ในที่มีฮึดหลักสัการ เครื่องปลูก ของ
ฝั่งได้เอาใส่กินอยู่ทุกวัน ถ้าช้าง ม้า วัว ควาย สัตว์อันมีเจ้าของตัวใด มันจะเข้าบัง
เบียดเครื่องในสวนนั้น มันตกส้างตาย อย่าให้มีโทษแก่เจ้าของส้างเทอญ

(กฎหมายโคสราช)

เอกสารโบราณประเภทศิลาจารึกนับเป็นหลักฐานสำคัญทางโบราณคดี และประวัติศาสตร์ที่เป็นที่ยอมรับความน่าเชื่อถือเกี่ยวกับบันทึกเรื่องราว เหตุการณ์ ของสังคมและชุมชน แต่ละยุคสมัยเอาไว้ จึงขอเสนอข้อมูลสิทธิชุมชน ดังปรากฏต่อไปนี้

ศิลาจารึกวัดมุจลินทอาราม 1. (ข.ก.8) : หลักฐานสิทธิการเมือง เรื่องชุมชน

1. ความเป็นมา

ศิลาจารึกหลักนี้เก็บรักษาอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานฯ จังหวัดขอนแก่น สร้าง พ.ศ.2137 อักษรไทยน้อย จำนวน 2 ด้าน ด้านที่ 1 มี 17 บรรทัด ด้านที่ 2 มี 13 บรรทัด กล่าวถึง พระวรวงศ์เธอกรมพระไชยติข (โอรสพระไชยเชษฐาธิราช, พระราชนัดดาพระโพธิ์สาลราช) ได้อุทิศที่ดินให้กับวัดมุจลินทอาราม เมืองห้วยหลวง มีการเถรภิเสกมหาสังฆนายก (พระสังฆราช) คือ มหาสังฆราชามุจลินทมูลนีจุฬาลงโลก กล่าวถึงชุมชนต่าง ๆ ได้แก่ นาหอกลอง, นาเจ้าน้อย, นาเรือ, นาต่อ, นาคว้านน้ำ, ส่วยหน้า, นาถิ่นตอง, นาแควาบอน, นาแก้วสมคราม, นาหมาตายดึก, นาท่าเรือ, นาสล่องของ, นาพวกไก่, นาแพง และที่สำคัญที่สุดคือ ได้ทรงประกาศเขตปลอดอาญาแผ่นดินไว้ที่วัดมุจลินทอารามแห่งนี้ด้วย แสดงว่าษัตริย์ประกาศให้อาณาสิทธิ์แก่วัด นั่นคือ ผู้กระทำความผิดพระราชอาญา ผิดกฎหมาย เมื่อเข้าไปในเขตวัดจะได้รับอภัยโทษ

2. คำอ่าน

“มาตรานี้ บพิตรเจ้าตนเป็นภูมิบาลปลงประสิทธิ์อาญาไว้ฉันนี้ บุคคลผู้ใดพิบัติในพระราชอาญา และผิดขุนผินนายตัวแล่นเข้ามาในเขตมุจลินทอารามที่นี่ แม่นว่า ปาทะหนึ่งเข้า ปาทะหนึ่งอยู่นอกก็ตีให้อภัยชีวิตแก่บุคคลผู้นั้น ผิดควรฆ่าควรผูกควรตี อย่าผูกอย่าตี อย่าฆ่า เเท่าให้มีข้าวตอกดอกไม้ ผึ้ง (ผึ้ง) เทียน คารวะแก่แก้วทั้ง 3 แล้ว ให้เอาออกมาพิจารณาตามคองเมือง ครั้นใส่สินไหมแล้ว ให้อภัยให้หาเวียกข้อย โพรให้หาเวียกไพร่ คนผู้ใดให้หา เวียกผู้นั้นพระราชอาญาสิทธิ์ไว้ดังนี้ เพื่อให้เป็นนรหิตถาวรกับพระศาสนา...ฯลฯ”

3. เนื้อเรื่อง

เป็นพระบรมราชโองการของกษัตริย์ จึงมีความหมายมากเท่ากับกฎหมาย ที่พิเศษก็คือ ล้มล้างกฎหมายอาญาอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้อง มาใช้กฎหมายตามประกาศนี้แทน (ในเขตปลอดอาญาแผ่นดิน) จากการตรวจสอบกับพงศาวดารลาว ฉบับกระทรวงศึกษาธิการลาว พ.ศ.2500 พบว่า ธรรมเนียมการประกาศเขตวัดเป็นเขตปลอดอาญาแผ่นดิน นิยมปฏิบัติสืบมาเป็นประเพณีล้านช้าง ตั้งแต่สมัยพระเจ้าสามแสนไทย (พ.ศ.1917 – 1959) ส่วนใหญ่มักจะประกาศเขตปลอดอาญาแผ่นดินเนื่องในการเฉลิมราชสมบัติหรือการฉลองพระอารามหลวง แสดงให้เห็นอำนาจของสถาบันศาสนา และพลังในการเสนอความเห็นชอบในการสืบราชสมบัติ ตลอดจนการให้ความเป็นธรรมแก่ประชาชน

ศิลาจารึกวัดห้วยห้าว (ห่าว) : ประกาศธรรมสงฆ์ เพื่อสิทธิ

สาธารณะ

1. ความเป็นมา

ลักษณะจารึกเป็นแผ่นหินรูปใบเสมา ชนิดหินชนวนอักษรที่จารึกเป็นอักษรไทยน้อยที่คล้ายตัวอักษรฝักขามของล้านนา จารึกเมื่อ จ.ศ.969 รว พ.ศ.2150 มีการจารึกอักษรด้านเดียว ขนาดสูง .59 เมตร ด้านบนกว้าง .23 เมตร ด้านล่างกว้าง .20 เมตร จำนวนอักษรจารึก 22 บรรทัด อักษรสมบูรณ์ชัดเจนทุกตัว การค้นพบมีนายสัมฤทธิ์ สุภามา ข้าราชการสำนักงานศึกษาธิการจังหวัดเลย ได้แจ้งและนำทางให้นายบุญพล ไชยสินธุ์ เลขานุการศูนย์วัฒนธรรมจังหวัดเลย ไปสำรวจและอ่านศิลาจารึกหลักนี้ที่วัดท่าข้าม บ้านท่าข้าม ตำบลชัยพฤกษ์ อำเภอเมือง จังหวัดเลย เมื่อ พ.ศ.2533 (บุญพล ไชยสินธุ์ 2533 : 19 – 24)

ปัจจุบันกรมศิลปากรได้สำรวจและขึ้นทะเบียนโบราณวัตถุเรียบร้อยแล้วในประกาศราชกิจจานุเบกษา ฉบับพิเศษ เล่มที่ 108 ฉบับที่ 70 ลงวันที่ 19 เมษายน พ.ศ.2534 และปัจจุบันเก็บรักษาอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติเลย ศูนย์วัฒนธรรมจังหวัดเลย สถาบันราชภัฏเลย

2. คำอ่าน

ศุภมัสดุ พระรา

ชอาญาลายจุ่มศิลาจารึก สมเด็จพระ

รมบิตรพระมหาธรรมมิกราชาธิ-
 ราชเจ้า พระเป็นเจ้าตนเป็นพระตนชื่อสมเด็จพระ
 พระโพธิวงศา มหากษัตริราชบรม-
 นาท บรมบิตรประสิทธิอาชญาไว้แต่พระญาร-
 าชามาตย์ พระยาราชานตรเป็นภาระจึงปลงจุ่ม
 ดวงนี้ไว้กับวัดห้วยน้ำ แต่สมเด็จพระโ-
 พธิสาลราชเจ้า ได้ให้เขตแต่ใด พระองค์
 ก็ประสิทธิ ไว้ดังเก่า ให้เขตทางยาวพันห้า
 ร้อยวาทางขวางห้า (ตะ) วันออกพันสองร้อยวาทาง
 ขวังก้าวันตก 500 วา ผลพืชหมากพลูพรวตา-
 สหวานลัม อันมีในเขตผ่งนี้ ให้ไว้เป็น
 อุปการแก้วทั้งสาม (พระรัตนตรัย) ในอารามที่นั่นตราบเท่า 5
 พันวัสสา ทำมาลุนขุนมาใหม่ ทั้งหลายอย่า
 มล้า ทำลาย พระราชอาญา ผู้ใดมีโลกัตถนหามา-
 เลไปครุบชิง เอาผลพืชหมากพลู อันมีใน
 เขตผ่งนี้ ให้มันไปใหม่ในอบายทั้ง 4
 อย่าให้รู้ออกลักเทื่อ (ที, ครั้ง.) คงนุ พระราชอา-
 ศักราช 969 พ.ศ. 2150 เดือน 7 ขึ้น
 12 ค่ำ วัน 4 พุศุ ฤกษ์ 25 ตัว

3. เนื้อเรื่อง

เป็นเรื่องการบูรณะปฏิสังขรณ์และกัลปนาที่ดินและสิ่งของให้กับวัด
 โบราณแห่งหนึ่งที่ชื่อวัดห้วยน้ำ เริ่มต้นจารึกด้วยคำว่า "ศุภมัสดุ" ที่แปลว่า ขอความ
 ดีความงามจงมี ซึ่งถือเป็นแบบแผนหรือรูปแบบคำขึ้นต้นในพระราชโองการหรือ
 ประกาศสำคัญ ข้อความในศิลาจารึกหลักนี้ระบุว่า ลายจุ่ม ซึ่งเป็นพระบรมราช-
 โองการของพระมหาษัตริย์อาณาจักรล้านช้างที่ทรงครองราชย์แห่งนครเวียงจันทน์
 ทรงพระนามว่า สมเด็จพระโพธิวงศา มหากษัตริราช ได้พระราชทาน พระบรม
 ราชโองการแก่อำมาตย์ 2 คน คือพระยาราชามาตย์กับพระยาราชานตร รับภาระสร้าง
 ศิลาจารึกหลักนี้ไว้กับวัดห้วยน้ำ (น้ำ) ซึ่งเป็นวัด โบราณสร้างมาตั้งแต่รัชสมัย

สมเด็จพระโพธิสาลราช พระมหากษัตริย์ล้านช้างที่ครองราชย์ ระหว่าง พ.ศ.2059 – 2091 ได้ให้เขตวัด ทางยาวพันห้าร้อยวา ทางกว้างทิศตะวันออกพันสองร้อยวา ทางกว้างทิศตะวันตก ห้าร้อยวา และในช่วงการบูรณะปฏิสังขรณ์วัดขึ้นตามศิลาจารึก อีกนั้นก็ให้ให้เขตวัดเท่าเดิม พร้อมทั้ง “ผลพืชหมากพลูพรว้าตาล หวานส้ม” เป็น ส่วนวน หมายถึง ผลิตผลต่าง ๆ ที่เกิดจากการปลูกพืชในที่ดินของวัด เพื่อเกื้อกูลหรือ อุดหนุนพระรัตนตรัย ดังข้อความในจารึกที่ว่า “...ให้ไว้เป็นอุปการแก่ทั้งสาม...” จนสิ้น ห้าพันวสาผู้ใดที่มาอยู่ใหม่ “ท้าวมาลุนขุนมาใหม่” ทั้งหลาย อย่าได้ “มล้าง” ทำลายพระราชอาชญาตามจารึกนี้

นอกจากนี้ ศิลาจารึกกล่าวสาปแช่งผู้ทำลายหรือมาแย่งชิงเอาผลิตผล ของวัดไปเป็นส่วนตนให้ไปตกในอบายทั้ง 4 อันหมายถึง นรก เปรต อสุรกาย เคว้งจวน ตลอดจน ในตอนท้ายจารึกได้บอกวัน เดือนปีการจารึกไว้ว่า จารึกเมื่อ จุลศักราช 969 (ราว พ.ศ.2150) เดือนเจ็ด ขึ้น 12 ค่ำ วัน 4 (พุธ) ฤกษ์ 25 ตัว

นอกจากนี้กฎหมายในยุคหลังที่ได้บันทึกกฎหมายการอยู่ร่วมกันในสังคม ชุมชนอีสานเมื่อหลายร้อยปี ที่เป็นแนวทางการดำเนินชีวิต เพื่อแก้ไขความขัดแย้ง การละเมิดสิทธิ การพิจารณาตัดสินวินิจฉัยข้อขัดแย้งในสังคม เช่น

มาตรา 1 คนเฮ็ดไธ่नावัวสวนมอนี่ปลูกที่ฝั่ง ใ้กันก็ดี มีหมาก ส้มหวานเป็นต้นมันหากพันไธ่สวนไปหกสวนผู้หนึ่ง เชื่อเจ้าบอกกล่าวแล้ว ปิดเอากิน บให้โทษลักไฟแล แม่นถ้าไธ่ณานันกินดินเทแด่นเดียวกันก็ดี ก็ให้แจ้งที่ทางเคยท่องเคย เทียว คั้นแทไธ่คั้นแทนนาให้สัญญากันว่า “เจ้าอย่าชิดานามาพันทางข้อเนื้อ” ว่าดัง นั้นแล้ว ทางเคยท่องเทียวอย่าชิดำพันเทอญ ว่าดังนั้นครั้นอยู่มาคนเทียว ควาย จัว ช้าง ม้า เทียวเหยียบน้ำผู้ดำนามาสดหัวทางนั้นครั้นเกิดวิวาทผิดเถียงกันว่า เจ้าหาก ดำนามาสดทางควาย จัว ช้าง ม้า เหยียบเข้าเจ้ากาซางติว่าดังนั้นแล้ว เจ้าขุน เสนา พิจารณาตุก็เห็นวาดังนี้ ให้ถอดตันเข้าฝู่งนั้นฝู่งนี้ออกสาเทอญ คนให้เทียวดัง เก่านั้นเทอญแล้วแล

อุปจาร ไธมี 3 วา อุปจารนามี 30 ศอกนั้นแล (กฎหมายหลักคำผูก 3)
กฎหมายนี้ มีลักษณะก้าวหน้ายังอยู่อย่างหนึ่งในมาตราที่เกี่ยวกับ กฎหมายที่ดินที่บัญญัติให้มีถนนหรือทางระหว่างนา หรือไร่ 2 แปลง ทั้งนี้ เพื่อใช้ เป็นทางสัญจรไปมาของเจ้าขอนา หรือไร่ที่อยู่ติดลึกเข้าไป หากบังเอิญไม่มีถนนมา

แต่แรกก็เว้นที่ว่างไว้มิให้ตำนานหรือปากคำชาวในที่ตรงนั้น ทั้งนี้เพื่อใช้เป็นทางสัญจรของเจ้าของนาแปลงถัดเข้าไปนั่นเอง

นับได้ว่าเป็นกฎหมายที่กล่าวถึงสิทธิชุมชน อย่างชัดเจนของชุมชนอีสานที่สำคัญอีกชิ้นหนึ่ง

4. ความขัดแย้งของชุมชน

เรื่องราวในเรื่องพื้นเวียงกล่าวถึงกรณีกบฏอ้ายสาเกียดโง้ง เข้ายึดเมืองจำปาศักดิ์ เมื่อปี พ.ศ.2360 ในรัชสมัยรัชกาลที่ 2 และกรณีกบฏเจ้าอนุวงศ์เวียงจันทน์ เมื่อปี พ.ศ.2369 – 2370 (เริ่มรัชกาลที่ 3) รวมเหตุการณ์สงครามไทย – ญวน ทางด้านลุ่มแม่น้ำโขง เนื้อเรื่องเป็นข้อเท็จจริงทางประวัติศาสตร์ที่ผู้ประพันธ์ทราบมา มีการอ่านวรรณกรรมเรื่องพื้นเวียงในแง่ดี เหมือนกับมหรสพประเภทหนึ่ง แสดงให้เห็นความแพร่หลาย เป็นที่ยอมรับในหมู่ชนชาวอีสาน โดยเฉพาะแถบลุ่มแม่น้ำโขง เป็นเอกสารประวัติศาสตร์ที่บันทึกโดยชาวบ้าน แม้จะบันทึกในรูปแบบวรรณกรรม แต่ก็ยังเป็นข้อเท็จจริง เป็นข้อคิดเห็นของประชาชนในท้องถิ่นอีสาน ธวัช ปุณโณทก (2526) ได้ศึกษาเรื่องพื้นเวียง เพื่อเปรียบเทียบข้อเท็จจริงด้านประวัติศาสตร์กับเอกสารประวัติศาสตร์ไทยและเพื่อเห็นสภาพความรู้สึกนึกคิดของชาวอีสาน ต่อนโยบายการปกครองหัวเมืองในสมัยนั้น

ต้นฉบับเอกสารพื้นเวียงที่พบในภาคตะวันออกเฉียงเหนือมีเนื้อเรื่องสองลักษณะคือ

กลุ่มที่หนึ่ง เป็นเรื่องราวสมัยเจ้าอนุวงศ์ครองเมืองเวียงจันทน์และกรณีกบฏเจ้าอนุวงศ์ยึดเมืองโคราช ตอนท้ายเป็นสงครามไทย – ญวน ในดินแดนประเทศลาว เป็นเรื่องที่จะนำมาศึกษาเรื่องสิทธิชุมชน

กลุ่มที่สอง เป็นตำนานเมืองเวียงจันทน์ เนื้อเรื่องคล้ายนิทาน สาระเป็นคนละเรื่องกับกลุ่มที่หนึ่ง

ธวัช ปุณโณทก สันนิษฐานว่า ผู้เขียน คงมีอายุในช่วงเหตุการณ์ดังกล่าวและประพันธ์ขึ้นในช่วงปลายของชีวิต ฉบับหอสมุดแห่งชาติคงเป็นฉบับคัดลอกต่อมา เพราะมีการแต่งเติมคล้ายสรุปเรื่อง ต่อจากข้อความตอนท้ายคือ

บัดนี้บอกรบแล้ว พื้นเมืองวังร้างช่วง สาวเคย

แล้วแต่งต่อเติมอีก ต้นฉบับเดิมน่าจะประพันธ์ก่อนปี พ.ศ.2443 ซึ่งใกล้เคียงกับเหตุการณ์จริง การที่ต้นฉบับแพร่หลายในเขตอีสานทั้ง ๗ ที่เป็นเรื่อง

ประวัติศาสตร์ น่าจะเป็นเพราะเนื้อเรื่องเป็นเรื่องกระทบกระเทือนใจ และเป็นการย้ำความลำบากยากแค้นในการอพยพจากภูมิลำเนาเดิม มีผู้ตั้งข้อสังเกตว่า เอกสารพื้นเวียงใช้ประโยชน์ด้านการเมือง อ่านในที่ประชุมเพื่อรวมใจรวมความคิดของชาวบ้าน จนทำให้เกิดกบฏผีบุญ หัวเมืองอีสาน ในสมัยรัชกาลที่ 5

4.1 กรณีกบฏอ้ายสาเกียดโง้ง : ความเชื่อเรื่องท้าวเจือง

อ้ายสาเกียดโง้ง ตั้งตัวเป็นผู้วิเศษวาระลึกลาได้ เป็นท้าวเจืองมาเกิดช่วยปราบยุคเข็ญของชาวข่า

เสาหาก	เป็นราชา	แม่นเจืองหาญเจ้า
ฝูงหมู	ไทยชาวข่า	ยินดีชมชื่น
บัดนี้เจ้าแห่ง	เสาเกิดแล้ว	คำฮ้อน บ่มี

ความเชื่อของกลุ่มชนลุ่มน้ำโขง เชื่อกันว่าเมื่อเกิดยุคเข็ญ ท้าวฮุ่งหรือเจืองจะกลับมาเกิดเป็นท้าวธรรมิกราช ความเชื่อเช่นนี้ยังดำรงอยู่จนถึงสมัย พ.ศ.2362 และในสมัยรัชกาลที่ 5 จึงเกิดกบฏผีบุญทั่วภาคอีสาน

ผลของการปราบกบฏอ้ายสาเกียดโง้ง ทำให้เจ้าอนุวงศ์ขัดเคืองกับพระยา-พรหม เจ้าเมืองโคราช ซึ่งเป็นผู้ยุยง วางแผนให้อ้ายสาเกียดโง้งนำพวกข่ามาก่อความวุ่นวาย จึงเป็นชนวนสำคัญให้เกิดกรณีสงครามเมืองเวียงจันทน์เจ้าอนุวงศ์

4.2 กรณีสงครามเมืองเวียงจันทน์ : ความขัดแย้งระหว่างอีสานกับราชธานี

ความขัดแย้งระหว่างเจ้าอนุวงศ์กับเมืองโคราช ตั้งแต่กบฏอ้าวสาเกียดโง้ง

4.2.1 การสั๊กเลก ทางราชธานีเห็นว่าควรดำเนินการเพื่อความมั่นคง เป็น ปีกแผ่น แต่ประชาชนรู้สึกถูกบีบคั้น กดขี่ ชนชั้นหัวหน้าของเมืองรู้สึกถูกรังแกชิงอำนาจ จึงทำให้เกิดข้อขัดแย้งขึ้น

ฝูงหมู	นายกองลัก	ออกมาหล้าข้า
เขาก็	ไปอยู่ตั้ง	หันที่กาฬสินธุ์
	จัดหัวเมือง	เร่งมาโฮมหัน

แต่นั้นเลยเล่า ข้าเขือกฮ้อน อุบาทว์แท้หลายประการ

4.2.2 สิทธิเหนือดินแดนอีสาน เอกสารพื้นเวียงกล่าวถึงสาเหตุสำคัญของกบฏเจ้าอนุวงศ์ คือความขัดแย้งแย่งความเป็นใหญ่เหนือดินแดนอีสานระหว่างเวียงจันทน์กับนครราชสีมา ประชาชนในท้องถิ่นอีสานจึงมีความรู้สึกที่ดีต่อเจ้าอนุวงศ์ ผลกระทบของสงครามทำให้ประชาชนสูญเสียสิทธิของพลเมือง เกิดความยากแค้นอดอยาก พลัดพ่อแม่และสูญเสียทรัพย์สินตลอดจนชีวิต

ฝูงหมู่ชาวเขมรพร้อม	ลาวเดิมทั้งส่วย
อุ้มลูกได้	โดนเด่นผ้าไฟ
เสียงเขมรแว่	คือดินดังลยของ
ร้องไห้ หาลูกเต้า	เสียงกลั้วกล่อมกัน
ไฟไหม้กลุ่ม	คือจุดลงกา
ฟังคนาลูก	รุ่งเรืองคงฟ้า
ครัวแตกเต็น	งมไปเต็มป่า
สาวพลัดซู้	ตายเฟื่องทอชิง

4.2.3 สิทธิชุมชนท้องถิ่น ความสำนึกต่อเหตุการณ์ ความลำบากยากแค้น การพลัดพรากจากครอบครัว ญาติมิตรและภูมิลำเนา เพราะประชาชนได้รับการบีบคั้นจากสงครามแย่งความเป็นใหญ่ของผู้ปกครอง ตลอดจนชนชั้นผู้ปกครองมีทัศนคติต่อประชาชนเหมือนมิใช่มนุษย์ เอกสารพื้นเวียงได้พรรณนาถึงความอาลัยอาวรณ์ถิ่นฐานบ้านเดิมของชาวพวน ไว้ว่า

เลยเล่า ชลธาย้อย	พุ่มฟายไหลหลั่ง
ทั้งเล่าคิดฮอด	ตากระด้างบ่นอน ได้แล้ว
ฝูงหมู่ ลาวหนุ่มน้อย	สืบสิ่งงโสม
ตกแดนใด	โดยวนหาบ้าน
ผาบ ๆ ผ่าย	เดินไปทั้งโคก
ข้ามโคกกว้าง	ยามเข้าป่าเขา
ฟังยิน กาเหล้าฮ้อง	โดยไวยหาคู่
จับง่าไม้	จำจี้จิมทาง
ใจหลุดลัม	สลับท่าวตายน

นางพอง	อุ้มลูกน้อย	ถือหาบจุงควาย ก็มี
นางพอง	หามคนเจ็บ	ป่วยคาชราอาย
นางพอง	เฒ่าแก่ฮ้าย	หลังก่อมคอต
	เที่ยวทางแคลน	นั่งลงเลยให้
	ฝูงสาวพี่น้อง	ให้อยู่หาเมือง

ความขัดแย้งในชุมชนภาคอีสานยังมีสืบเนื่องต่อมาในช่วง ๆ โดยตลอด
 ดังเช่น การปราบกลุ่มผู้มึนบุญ หรือ เสนาที่ฝ่ายกรุงเทพ ฯ เรียกว่าพวกผีบ้าผีบุญ หรือ
 ผีบุญที่กระจายไปแถบบริเวณจังหวัดร้อยเอ็ด จังหวัดหนองคายและจังหวัดเลย และ
 จังหวัดอื่น ๆ อีก

แม้ยุคสมัยหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475 แล้วก็ตามคน
 ในภาคอีสานยังถูกกดขี่ บังคับ ปราบปราม จนถึงขั้นถูกลองสังหารดังเช่น อดีตสี่รัฐ
 มาติอีสาน หรือแม้ในยุคความขัดแย้งทางความคิดก็เริ่มก่อตัวรุนแรง ถึงขั้นสู้รบนอง
 เลือดกันขึ้น ดังเช่นกรณีวันเสียงปืนแตกซึ่งมีผลสูญเสียชีวิตทรัพย์สินตามมาอีก
 มากมาย

ปัจจุบันความขัดแย้งเรื่องความคิด เรื่องของชาติพันธุ์ การแย่งชิง
 ผลประโยชน์ยังคงอยู่ในรูปแบบวิธีการอื่นอีก มีการต่อสู้ในเวทีการเมือง การต่อสู้ใน
 เวทีแย่งชิงประชาชน การต่อสู้กันทางเศรษฐกิจที่นับวันจะสลับซับซ้อนมากขึ้น

การศึกษาวิจัย จาริตและเอกสารโบราณอีสาน ครั้งนี้คงจะเป็นส่วนหนึ่ง
 ที่หันกลับมาองประเด็นเรื่องสิทธิชุมชน และโอกาสมีส่วนร่วมของประชาชน คงต้อง
 มั่นคงและมีเครือข่าย ประสานความร่วมมือกับองค์กรทั้งภาครัฐ ภาคเอกชน ตาม
 อำนาจหน้าที่ และโอกาสอีกต่อไป

ดังที่ศึกษาจาริตและเอกสารโบราณอีสานจากศิลาจารึก ตำนานประวัติ-
 ศาสตร์ ฮีตคองคำสอน ความเชื่อพิธีกรรม และกฎหมายจนสามารถนำข้อมูลมา
 วิเคราะห์ประมวลเป็นเรื่องโลกทัศน์หรือจักรวาลทัศน์การสร้างบ้านแปงเมือง ความ
 เชื่อและพิธีกรรม ความสัมพันธ์ทางสังคมและความขัดแย้งของชุมชนตามลำดับมา
 นั้น ย่อมเป็นหลักฐานสำคัญที่ยืนยันถึงความเชื่อดั้งเดิมเรื่องศาสนาชาวบ้าน ศาสนา

พราหมณ์และพุทธศาสนา ที่ได้มีพัฒนาการเรื่องสิทธิแฝงอยู่ในสังคมวัฒนธรรม
ชุมชนอีสานที่มีส่วนหล่อหลอม กล่อมเกลাজิตใจ จริยธรรม ให้บุคคลและ ชุมชน
ได้ประพฤติ ปฏิบัติ ตามจารีตประเพณี ฮีต คอง คำสอน ในรูปแบบ ลักษณะที่
หลากหลาย เพื่อผลสู่ความสงบสุขและสันติของชุมชนอีสานที่ได้สืบสานจากอดีตมา
จนถึงสถานการณ์ปัจจุบัน

บทที่ 4

สิทธิชุมชนในบริบทวัฒนธรรมอีสาน

ชุมชนอีสาน

ความเป็นชุมชนมิได้มีความหมายตายตัว และมีได้มีความหมายในตัวเอง แต่เป็นการอธิบายความสัมพันธ์ทางสังคม และการจัดระบบความสัมพันธ์ทั้งภายใน และภายนอกชุมชน "ชุมชนในสังคมไทยจึงต้องมองจากการรวมตัวทางสังคมและวัฒนธรรมจากภายใน" (ศรีศักดิ์ วัลลิโภดม : 2543) นอกเหนือจากการมีพื้นที่สร้างที่อยู่อาศัย ไร่นา และพื้นที่สาธารณะที่ใช้ประโยชน์ร่วมกัน ในขณะเดียวกันความเป็นชุมชนก็หมายถึง อุดมการณ์ อำนาจและความสัมพันธ์ที่มีทั้งกลมกลืนและขัดแย้ง เคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลงและผลิตใหม่ได้ มีขอบเขตหลายระดับ ตั้งแต่ครอบครัว หมู่บ้าน ท้องถิ่นและเครือข่ายกว้างขวางที่ซ้อนทับกันอยู่ และมีใช่เป็นหน่วยอิสระโดดเดี่ยว หากแต่มีความสัมพันธ์กับรัฐและตลาด (อานันท์ กาญจนพันธ์ 2544 : 55-56) ชุมชนอีสานจึงแยกได้หลายระดับ

1. ชุมชนอีสาน ระดับครอบครัว ผู้อยู่อาศัย เป็นชุมชนเครือญาติที่อพยพมาตั้งบ้านเรือนอยู่ร่วมกัน กลุ่มบ้านหนึ่งเรียกว่า "คุ้มบ้าน" ผู้อาวุโสในตระกูลหลัก เป็นผู้นำที่ชุมชนให้ความเคารพนับถือเรียกว่า เจ้าโคตร ซึ่งมักเป็นตระกูลแรก ๆ ที่ตั้งบ้านเรือนสืบลูกหลาน ความสัมพันธ์ระบบเครือญาติและเครือข่ายชุมชนตระกูล มีความเชื่อและพิธีกรรมร่วมกันเกี่ยวกับ "ผีปู่ตา" ซึ่งเป็นผีบรรพบุรุษ คุ้มครองดูแลชาวบ้าน มีการสร้างศาลปู่ตาขึ้นในหมู่บ้าน เป็นสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ การนับถือ "ผีปู่ตา" ร่วมกันแสดงว่า นับญาติกัน แม้จะมีเชื้อสายโลหิตสืบตระกูลเดียวกันก็ตาม

กลุ่มชนในสายวัฒนธรรมไทย-ลาว มีความผูกพันกับธรรมชาติสืบทอดความคิด ความเชื่อเรื่องผี และจิตวิญญาณ เชื่อมโยงกับการจัดระเบียบสังคมชุมชนและการจัดการทรัพยากร ธรรมชาติ ผสมผสานกับความเชื่อเรื่อง บาป บุญ กลายเป็นวิถีคิด วิถีปฏิบัติที่อ่อนน้อมต่อธรรมชาติ ในฐานะผู้มีพระคุณและใช้ประโยชน์จากธรรมชาติอย่างเกื้อกูลซึ่งกันและกัน

ชาวอีสานเชื่อว่า ผี มีสองกลุ่ม คือ ผีประเภทคุ้มครองป้องกันภัย ดูแล รักษาชุมชน อาจบันดาลความเดือดร้อนได้ ถ้ามีผู้ล่วงละเมิด ไม่เคารพยำเกรงหรือมีพฤติกรรม

กรรมไม่พึงประสงค์ใน ชุมชน ได้แก่ ฝิเจ้านาย ฝิบ้าน ฝิปู่ตา ฝิฟ้า ฝิแกน ฝิมด ฝิหมอ ส่วนฝิอีกประเภทหนึ่งเป็นฝิร้ายมุ่งเบียดเบียน สร้างความวุ่นวาย เช่น ฝิแม่แล้ง ฝิبوب ฝิห้า เป็นต้น (บุญยงค์ เกษเทศ 2543 : 19) การก่อสร้างชุมชนของชาวอีสาน จึงต้องสร้างโรงเรียน เป็นที่พำนักของฝิที่ให้คุณ โดยเฉพาะ ฝิปู่ตา ฝิบ้านไว้บริเวณป่า ด้านตะวันออก ส่วนด้านตะวันตกเป็นป่าช้า และด้านทิศเหนือหรือให้เป็นป่าสำหรับ เลี้ยงสัตว์

ฝิปู่ตา เป็นฝิบรรพชนที่ใกล้ชิดที่สุดกับชุมชน มีการกำหนดส่วนหนึ่งของผืน ป่าวัฒนธรรมตามจารีตประเพณีให้เป็นป่าปู่ตา หรือดอนปู่ตา มักอยู่ทางทิศตะวันออกของชุมชน เป็นพื้นที่เนินสูง น้ำท่วมไม่ถึง สภาพป่าสมบูรณ์ มีเสาหลักต้นไม้เดี่ยว หรือสี่ต้น มีขานยี่นวางเครื่องบูชา สิ่งของเครื่องใช้และรูปปั้นคน สัตว์ เป็นบวรา

บุคคลผู้เป็นตัวแทน ติดต่อสื่อสารกับฝิปู่ตา และประกอบพิธีกรรมที่เกี่ยวข้อง คือ จ้ำ หรือ เฒ่าจ้ำ ขะจ้ำ มีหน้าที่ดูแลผืนป่าบริเวณป่าปู่ตา ผู้ใดจะใช้สอยผลิต ผลจากป่าปู่ตา เช่น เห็ด ไม้พิน ผัก สมุนไพร ต้องขออนุญาตผ่านจ้ำ มิเช่นนั้นจะได้รับ โทษและภัยพิบัติต่าง ๆ

ชุมชนมีส่วนร่วมใช้ประโยชน์จากป่าปู่ตา 2 ลักษณะคือ ใช้เป็นที่ประกอบพิธี กรรม ประจำปี ในเดือนสามและเดือนหก พิธีเสี่ยงทายดินฟ้าอากาศก่อนเริ่มไถหว่าน และพิธีบนบาน (บ๋า, บะบน) เฉพาะบุคคล ลักษณะที่สอง ใช้เป็นที่เลี้ยงสัตว์ เช่น วัว ควาย เกือบพืช ผัก สมุนไพร ชาวบ้านยอมรับกฎเกณฑ์ต่าง ๆ อย่างเคร่งครัด เช่น ห้าม ตัดไม้ ห้ามจับสัตว์น้ำ ห้ามยึดครองพื้นที่หรือทรัพยากรธรรมชาติเป็นกรรมสิทธิ์ส่วนตัว ใครฝ่าฝืนจะถูกลงโทษโดยมติชาวบ้าน เช่น ไม่ให้ใช้ประโยชน์จากป่าปู่ตาหรือถูกลง โทษจากปู่ตาให้เป็นไปทางใดทางหนึ่ง เช่น “วัวตายหมดทั้งฝูง” “เจ็บป่วย” ทุกคนใน ชุมชนจึงร่วมกันใช้ทรัพยากรอย่างประหยัดและเผื่อแผ่ผู้อื่น

ฝิปู่ตาจึงมีส่วนในการกำหนดบทบาทพฤติกรรม การเคารพในสิทธิส่วนบุคคล ไม่ก้าวร้าวกันและกัน ให้เกียรติกัน เฒ่าจ้ำจะสื่อสารอบรมจริยธรรมให้ช่วย เหลือเกื้อกูลกัน การประกอบพิธีกรรมเลี้ยงฝิปู่ตาสร้างความสามัคคี เพราะชาวบ้าน เชื่อว่า “ทุกคนต้องมา โดยไม่ต้องเชิญ ถือเป็นหน้าที่” เป็นกิจกรรมที่ชุมชนปฏิบัติร่วม กันมาตั้งแต่สร้างชุมชน

ความคิด ความเชื่อเรื่องฝิ ในชุมชนอีสานจึงเป็นเงื่อนไขของการใช้อำนาจ จากสิ่งเหนือธรรมชาติ จัดความสัมพันธ์ของคนกับคน คนกับฝิ และคนกับธรรมชาติ

โดยเน้นย้ำบทบาทหน้าที่ต่อสมบัติสาธารณะ ผืนป่า ผืนน้ำ ให้ทุกคนมีสิทธิร่วมกันในการใช้ประโยชน์ บริหารจัดการและ ดูแลรักษา ความเชื่อเช่นนี้ทำให้เกิดความสัมพันธ์ "สายญาติ" ระหว่างหมู่บ้าน เช่น ชาวบ้านที่อพยพโยกย้ายไปตั้งถิ่นฐานใหม่ยังกลับไปไหว้ผีปู่ตาที่หมู่บ้านเดิม

สิ่งยึดโยงความเป็นคนคุ่มเดียวกันนอกจาก "ศาลปู่ตา" ก็คือ "วัด" ซึ่งเป็นศูนย์กลางการจัดกิจกรรมตามประเพณีในรอบปีที่เราเรียกว่า ฮีตสิบสอง เช่น บุญคูณลาน หรือบุญกุ่มข้าวในเดอนยี่ บุญบั้งไฟในเดอนหก กิจกรรมในลักษณะนี้ทำให้เกิดการเรียกขานว่า "คุ่มวัด , คุ่มบ้านเหนือ , คุ่มบ้านใต้ ฯลฯ"

ชุมชนเครือญาติที่เกิดจากประเพณีและพิธีกรรมอีกรูปแบบหนึ่งคือ การเชื่อมโยงความสัมพันธ์ระหว่างคน 2 คน ที่มีได้เป็นเครือญาติ อาจอยู่หมู่บ้านเดียวกันหรือต่าง หมู่บ้าน ให้กลายเป็นคนบ้านเดียวกัน นับถือเป็นลูกหลาน ญาติมิตร มีการช่วยเหลือ เกื้อกูลและพึ่งพากันคือ "การผูกเสี่ยว" ซึ่งผู้อาวุโสจะเป็นผู้ผูกเสี่ยวให้โดยพิจารณาจากหน้าตา อุปนิสัย อายุและบุคลิกภาพที่คล้ายคลึงกัน พิธีผูกเสี่ยวอาจมีทั้งแบบเรียบง่ายและมีขั้นตอน มีเครื่องประกอบพิธี ขึ้นอยู่กับผู้ประกอบพิธีและชุมชนจะเลือกใช้

"เสี่ยว" จะ ได้รับการรับรองเข้าเป็นสมาชิกของชุมชนคุ่มบ้าน เป็นเสมือนคนในครอบครัวและเครือญาติ สามารถเข้าถึงและใช้ทรัพยากรร่วมกัน ทั้งในชุมชนและระหว่าง ชุมชนกับชุมชน "เสี่ยว" ต่างก็มีหน้าที่ในการดูแลทุกข์สุข ช่วยเหลือเกื้อกูลกันและกัน เป็นลักษณะพิเศษในการจัดความสัมพันธ์ด้านสังคมและเศรษฐกิจยึดโยงเกาะเกี่ยวชุมชนระดับเครือญาติและตระกูล ในชุมชนอีสานมาจนถึงปัจจุบัน

2. ชุมชนทางสังคมและวัฒนธรรม ลักษณะหนึ่งคือ "กลุ่มทำบุญ" หรือ "กลุ่มผู้อาวุโส" เป็นการรวมกลุ่มจากสมาชิกทุกครัวเรือน มีผู้อาวุโส เรียกว่า "พ่อออกแม่ออก" เป็นหลัก มีการบริหารจัดการทั้งในเรื่องความเชื่อ พิธีกรรม จารีตประเพณีของชุมชน เป็นผู้ที่ชุมชนให้ความเคารพนับถือ มีหน้าที่หลักในการเป็นผู้นำทางวัฒนธรรมให้คำปรึกษา ให้แนวทางในการปฏิบัติ กิจกรรมต่าง ๆ โดยเฉพาะเรื่องความเชื่อและศาสนา

ชุมชนบางแห่งที่มีความสัมพันธ์ใกล้ชิดกับวัฒนธรรมล้านนา เช่น หมู่บ้านแสงภา อำเภอนาแห้ว จังหวัดเลย มีชุมชนในระบบเหมืองฝาย เกิดขึ้นเพื่อบริหารจัดการทรัพยากรน้ำ จึงมีสมาชิกคือ ผู้ใช้น้ำตลอดลำน้ำภาและลำน้ำแพรว แยกเป็น

กลุ่มผู้ใช้น้ำถึง 6 กลุ่ม ตามพื้นที่การใช้น้ำ แต่ละกลุ่มมีอำนาจในการบริหารจัดการน้ำ อย่างเป็นอิสระ มีกฎระเบียบในการใช้น้ำ การดูแลรักษาซ่อมแซมร่วมกัน สิทธิที่ได้รับ คือ ใช้น้ำในการทำนา ทำสวน สมาชิกมีหน้าที่ปฏิบัติตามกฎระเบียบ โดยมีผู้นำคือ “นายเหมือง” เป็นผู้ควบคุมร่วมกับสมาชิกทุกคน

ในสถานการณ์ปัจจุบันความหมายและขอบเขตของชุมชนอีสานในบริบท ของการบริหารราชการแผ่นดิน เป็นหมู่บ้าน อำเภอ จังหวัด ภาคหรือการรวมกลุ่มเพื่อ ประโยชน์ทางเศรษฐกิจ และสังคม เช่น กลุ่มแม่บ้าน กลุ่มกองทุนสงเคราะห์ กลุ่มสหกรณ์ เป็นการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างความสัมพันธ์ในชุมชนให้กว้างขวางขึ้น เป้าหมายหลักยังมีความคล้ายคลึงกันคือ เพื่อสิทธิร่วม (Community Rights) ใน ชุมชน มากกว่าจะเป็นสิทธิปัจเจก

3. ชุมชนบนพื้นฐานความขัดแย้งในสังคม เป็นชุมชนที่ก่อตั้งขึ้นบน พื้นฐานของความขัดแย้งในสังคมเพื่อแสวงหากฎเกณฑ์ ในการจัดการความสัมพันธ์ ที่ขัดแย้งเกี่ยวกับทรัพยากรต่าง ๆ เช่น

นับจากปี พ.ศ. 2500 เป็นต้นมาอำนาจรัฐและทุนได้ขยายตัวเข้ามามีอิทธิ พลต่อการจัดการทรัพยากรธรรมชาติในอีสานผ่านนโยบาย โครงการพัฒนาและ กฎหมายต่าง ๆ เช่นการสัมปทานทำไม้ การประกาศเขตป่าสงวนแห่งชาติ ในปี พ.ศ. 2529 มีการประกาศให้สัมปทานทำไม้ บริเวณป่าภูตืนสวนทราย อำเภอนาแห้ว จังหวัดเลย ซึ่งเป็นป่าต้นน้ำ ชาวบ้านแสงภา ห้วยนาและปากอ่ จึงรวมกลุ่มหนุ่มสาว ต่อต้านการสัมปทาน โดยมีประชาชน 3 หมู่บ้านสนับสนุน จัดตั้งกลุ่มอนุรักษ์ป่า ขึ้นดำเนินการคัดค้านอย่างต่อเนื่อง จนเกิดการระงับสัมปทาน ชาวบ้านหยุดบุกรุก พื้นที่ป่า คอยสอดส่องดูแลไม่ให้ผู้สร้าง ความเสียหาย ต่อเนื่องมาจนถึงปัจจุบันได้ ดำเนินการเรื่องป่าชุมชนด้วย

ชุมชนน้ำสวยห้วยปลาตุก อำเภอนาดวง จังหวัดเลย เป็นชุมชนที่ตั้งขึ้น ตามโครงการเพื่อการพัฒนาความมั่นคง ในเขตเป้าหมายสำคัญของผู้ก่อการร้าย คอมมิวนิสต์เขตภูพานใหญ่ ประกอบด้วยชาวบ้านที่ยากจน ชาวดินทำกินและผู้ร่วม พัฒนาชาติไทยบางส่วน เริ่มก่อตั้งหมู่บ้านตั้งแต่ปี พ.ศ. 2523 – 2526 กรณีความขัดแย้งคือผู้สัมปทานป่าไม้และทางราชการตัดต้นไม้บริเวณที่ทำกินของชาวบ้าน ชาว บ้านรวมกลุ่มและพยายามอนุรักษ์ป่าบริเวณวัดและที่ทำกิน จนสามารถก่อตั้งวัดป่า ห้วยปลาตุกได้

ชุมชนข้าฝักหนาม อำเภอชุมแพ จังหวัดขอนแก่น ประสบปัญหาพื้นที่ทำกินอยู่ในเขตป่าอนุรักษ์ ต้องอพยพโยกย้ายออกจากพื้นที่ถึง 3 ครั้ง ชาวบ้านได้ร่วมเดินขบวนคัดค้านโครงการจัดสรรที่ดินทำกินให้กับราษฎรผู้ยากไร้ในพื้นที่ป่าสงวนเสื่อมโทรม (คจก.) ร่วมกับชาวบ้านจังหวัด 17 จังหวัดในภาคอีสาน เช่นเดินขบวนประท้วงที่ปากช่อง จังหวัดนครราชสีมาเมื่อเดือนพฤษภาคม 2535 เมื่อรัฐบาลมีมติให้ยกเลิกโครงการ คจก. ในปี 2535 ชาวบ้านที่อพยพกลับเข้าที่ทำกินเดิมเกิดความขัดแย้งกับเจ้าหน้าที่ท้องถิ่นคือ ป่าไม้และฝ่ายปกครอง ชาวบ้านตัดสินใจบุกรุกตั้งบ้านเรือนและต่อสู้ร้องเรียนกับรัฐบาล การตั้งหมู่บ้านในเขตอุทยานแห่งชาติภูผาม่านจึงไม่ได้รับการรับรองจากทางราชการ ชุมชนข้าฝักหนามมีบทเรียนจากการต่อสู้เรียกร้องได้รวมกลุ่มจัดระเบียบกฎเกณฑ์ของชุมชน เพื่อจัดการทรัพยากรที่ดิน ป่าชุมชนจนได้รับการรับรองเป็นหมู่บ้านตามกฎหมาย เมื่อ 28 เมษายน 2543 แม้จะเป็นแบบอย่างแก่ชุมชนอื่นในด้านศักยภาพการจัดการทรัพยากร แต่ก็มีประเด็นเรื่องกรรมสิทธิ์ที่ดินทำกินที่ชุมชนข้าฝักหนามต้องดำเนินการต่อไป

ชุมชนอีสานในลักษณะดังกล่าว ขยายตัวเป็นเครือข่ายชุมชนขนาดใหญ่ในลักษณะชุมชนท้องถิ่นที่ไม่ได้ตั้งอยู่บนพื้นที่ แต่เป็นการรวมตัวของบุคคลที่ประสบปัญหาเดียวกัน เช่น คณะกรรมการเครือข่ายชาวบ้านรักษาป่า 7 จังหวัดภาคอีสาน เป็นองค์กรประสานงานชุมชนท้องถิ่นที่ได้รับผลกระทบจากนโยบายป่าไม้แห่งชาติ 2528 องค์กรเครือข่ายสมัชชาชาวนาชาวไร่ภาคอีสาน องค์กรเพื่อติดตามแสวงหาทางออก ปัญหาป่าไม้ – ที่ดินในเขตอีสาน สมัชชาเขื่อนภาคอีสาน ซึ่งรวมชุมชนที่ได้รับผลกระทบจากการสร้างเขื่อนภาคอีสาน 10 แห่ง มาเป็นเครือข่ายแลกเปลี่ยนข้อมูลข่าวสารและร่วมคัดค้าน สมัชชาเกษตรกรรไกรย้อยภาคอีสาน (สกกย.อ.) มีบทบาทต่อรองและจัดการปัญหาทรัพยากร ดิน น้ำ ป่า ภาคอีสาน ตลอดจนสมัชชาคนจน ซึ่งเป็นเครือข่ายที่เกิดขึ้นในปี 2538 เป็นการรวมตัวของเครือข่ายย่อย เพื่อรวมพลังและเปลี่ยนประสบการณ์ และประสานความช่วยเหลือซึ่งกันและกัน

ความหมายของสิทธิชุมชน

การศึกษาสิทธิชุมชนท้องถิ่นอีสาน จากเอกสารโบราณและจารีตประเพณี ประกอบกับการศึกษาภาคสนามทั้ง 3 กรณี เป็นการศึกษาภาพพื้นฐานทางประวัติ

ศาสตร์วัฒนธรรม อันสัมพันธ์กับวิถีชีวิต ระบบความคิด ความเชื่อในเรื่องสัมพันธ์ ภาพภายในชุมชน การทำความเข้าใจสิทธิ ในมิติของคน ชุมชนและนิเวศ ในแง่มุม สัมพันธภาพเชิงอำนาจ พบว่าสิทธิชุมชนเกี่ยวข้องกับฐานทรัพยากร ระบบอำนาจ ของชุมชนในการจัดการทรัพยากร ภูมิปัญญาและอัตลักษณ์ของชุมชน

1. ฐานทรัพยากร ภาคตะวันออกเฉียงเหนือหรือภาคอีสานมีพื้นที่ร้อยละ 33.17 ของพื้นที่ทั้งประเทศ (เสน่ห์ จามริกและยศ สันตสมบัติ : 2536) เป็น ภูมิภาคใหญ่ เป็นแหล่งอารยธรรมเก่าแก่ที่สุดแห่งหนึ่งในเอเชียอาคเนย์ การอพยพ ผู้คนในกลุ่มชาติพันธุ์ไทย - ลาว ในภูมิภาคนี้ผูกพันกับวิถีการเมือง - การปกครอง และความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากร ดิน น้ำและป่า ชุมชนอีสานในอดีตเป็นแหล่ง สำคัญของการผลิตข้าวและเป็นและเป็นแหล่งเกลือขนาดใหญ่ ความอุดมสมบูรณ์ ของทรัพยากรเป็นฐานสำคัญที่ทำให้เกิดชุมชน สืบทอดจากอดีตมาถึงปัจจุบัน

จากสถิติของกรมป่าไม้ ได้สำรวจเนื้อที่ป่าไม้ ปี พ.ศ. 2531 - 2541 พบว่า ภาคอีสานมีเนื้อที่ป่าไม้ 20,984 ตารางกิโลเมตร จังหวัดเลยมีป่าไม้มากที่สุดเป็น อันดับที่ 3 รองจากจังหวัดอำนาจเจริญ และมุกดาหาร คือ 2,889 ตารางกิโลเมตร จังหวัดขอนแก่น มีเนื้อที่ป่าไม้น้อยที่สุดเป็นอันดับที่ 6 คือ 812 ตารางกิโลเมตร (กรมป่าไม้ 2541)

ชุมชนแสงภา อำเภอนาแห้ว จังหวัดเลย มีทรัพยากรธรรมชาติอุดมสมบูรณ์ ทั้งน้ำและป่า ประวัติศาสตร์ชุมชนยาวนานถึง 400 ปี การเลือกทำเลที่ตั้งหมู่บ้าน เพราะเป็นที่ราบลุ่มในหุบเขา มีแม่น้ำสองสายมาบรรจบกัน คือแม่น้ำแพร่และ แม่น้ำภา

ชุมชนข้าฝักหนาม พัฒนาเป็นชุมชนราว 40 ปี มีฐานทรัพยากรธรรมชาติ อุดมสมบูรณ์ กรณีความขัดแย้งกับรัฐเรื่องการใช้ทรัพยากรที่ดินและป่าในเขตป่า อนุรักษ์ สะท้อนให้เห็นความต้องการของชุมชนในการเข้าถึงและจัดการทรัพยากรเพื่อ การดำรงชีพร่วมกับชุมชนอื่น ๆ ที่ร่วมใช้ทรัพยากรน้ำและป่า

ชุมชนน้ำสวยห้วยปลาตุก เป็นชุมชนอพยพ มีทรัพยากรน้ำ ป่า อุดม สมบูรณ์อยู่ในระดับปานกลาง แต่มีอุปสรรคปัญหาในการพัฒนาคุณภาพดิน ไม่เอื้อ ต่อการผลิตในระบบเกษตรกรรม ชาวบ้านส่วนหนึ่งจึงเข้าสู่ระบบแรงงานอุตสาหกรรม

ฐานทรัพยากรธรรมชาติจึงเป็นสิ่งสำคัญ ทรัพยากรที่อุดมสมบูรณ์เป็น หลักประกันความมั่นคงและความอยู่รอดของชุมชน ในขณะเดียวกันชุมชน

อีสานก็มีภูมิปัญญาในการใช้ทรัพยากร โดยเปิดโอกาสให้ทุกคนใช้ทรัพยากรได้อย่างเท่าเทียมกัน ไม่ทำลายความอุดมสมบูรณ์ ยิ่งไปกว่านั้นยังเน้นย้ำให้รักษาระบบนิเวศและทรัพยากรธรรมชาติอย่างยั่งยืน เพื่อประโยชน์สุขของคนและชุมชน

ภูมิปัญญาในการใช้ทรัพยากรน้ำ ในชุมชนบ้านแสงภา มีการสร้างเหมืองฝายกั้นน้ำ จากวัสดุท้องถิ่นเช่นไม้ไผ่ เพื่อจัดสรรน้ำเข้าสู่พื้นที่การเกษตรบนที่สูง แบ่งปันน้ำให้ใช้อย่างทั่วถึงและเป็นธรรม มีการรวมกลุ่มเหมืองฝายเพื่อดูแลรักษา ขุดลอกเหมืองฝายและควบคุมการใช้น้ำให้เป็นไปอย่างเหมาะสม ระบบเหมืองฝายแบบดั้งเดิมยังใช้ประโยชน์ได้อย่างยั่งยืน ส่วนชุมชนน้ำสวยห้วยปลาตุก มีกฎเกณฑ์ห้ามจับสัตว์น้ำในเขตหวงห้าม เพื่ออนุรักษ์พันธุ์ปลาแต่บริเวณอื่น ๆ ชาวบ้านสามารถใช้ได้อย่างเสรี

การใช้ทรัพยากรป่า ชาวบ้านในชุมชนอีสาน เช่น ชุมชนคำผักหนามเชื่อว่าคนอยู่กับป่าได้อย่างยั่งยืน “อยู่ป่าไม่เห็นความแตกต่างของคนกับป่า” ชาวบ้านห้วยปลาตุกเชื่อว่าป่าเป็นของทุกคนมีสิทธิใช้ทรัพยากรจากป่า เช่นหาของป่า ล่าสัตว์หรือชุมชนแสงภาใช้ป่าสำหรับเลี้ยงวัว ชาวบ้านจะปล่อยวัวไปหากินในป่าบนภูเขา และช่วยดูแลฝูงวัวให้กัน เป็นการเลี้ยงแบบธรรมชาติเพราะป่าอุดมสมบูรณ์ เป็นพื้นที่ที่ทุกคนใช้ร่วมกัน เมื่อวัวเติบโตพร้อมที่จะขายจะได้อนว้อออกจากป่าขายแก่พ่อค้าที่มารับซื้อ แสดงให้เห็นความเท่าเทียมในการใช้ทรัพยากรป่า แต่ก็มิละเลยกฎเกณฑ์ความเชื่อต่าง ๆ เกี่ยวกับป่าเพื่อรักษาสภาพความอุดมสมบูรณ์ของป่า เช่นความเชื่อเรื่องการตัดไม้ กรณีชุมชนแสงภา ยึดถือหลักการเมื่อตัดไม้ต้องให้ไม้ล้มไปทางทิศตะวันออกจะได้ที่อยู่อาศัยที่ร่มเย็นเป็นสุข ก่อนตัดไม้ต้องขอจากท้าวฮาร์กซ์ เจ้าปู่เจ้าเขาด้วยคำพูด

“เจ้าปู่ เจ้าย่า เจ้าป่า เจ้าเขา ท้าวฮาร์กซ์ ขอเอาไม้ไปเอ็ดหอ เอ็ดเหือนเอาไปค้าไปคุณ ให้ทำบ้านทำช่อง อยู่เย็นเป็นสุข”

ภูมิปัญญาในการเข้าถึงและรักษาทรัพยากรธรรมชาติดังกล่าวล้วนมีเป้าหมายพอกิน พอใช้ ไม่ทำลายวงจรธรรมชาติเป็นความเข้าใจธรรมชาติอย่างแท้จริง คำพูด “เอ็ดกิน เอ็ดอยู่” เป็นวิถีการดำรงชีวิต ตามแนวทางบรรพชน คือ “เป็นหน่อเป็นนำแนว” และที่สำคัญที่สุดคือใช้ประโยชน์แล้วต้องไม่เป็นปัญหาต่อผู้อื่น ดังสำนวน “ข่มน้ำแล้ว บ่หอนปลดชั่ว” (ข่มน้ำแล้ว อย่าปลดสะพานไม้)

ความสัมพันธ์ของคนกับทรัพยากรธรรมชาติ ได้ก่อให้เกิดสิทธิชุมชนมีขอบเขตในการใช้ทรัพยากรร่วมกันอย่างเป็นธรรม ใช้ประโยชน์จากทรัพยากรได้อย่างทั่วถึงและมีความร่วมมือกันอนุรักษ์ความสมบูรณ์ของดิน น้ำ และป่าอย่างยั่งยืน

2. อำนาจในการจัดการทรัพยากร

การอยู่ร่วมกันในชุมชนอีสาน สืบทอดความคิดและแนวปฏิบัติเกี่ยวกับการใช้ทรัพยากรมาจากจารีตประเพณีดั้งเดิม ได้แก่ ฮีต – คอง คำสอน ขะลำ ความเชื่อและพิธีกรรมของชุมชน มีการผลิตซ้ำและแสวงหาแนวทางที่เหมาะสมกับสภาพการเปลี่ยนแปลงทางสังคม การเมืองและเศรษฐกิจ เพื่อรักษาความสัมพันธ์ของคน ชุมชนและธรรมชาติไว้ได้อย่างเหมาะสม

การจัดการทรัพยากรธรรมชาติในชุมชนอีสาน มุ่งให้ทุกคนมีสิทธิใช้ประโยชน์จากทรัพยากรเท่านั้น มิใช่การครอบครองถาวร เมื่อเลิกใช้ประโยชน์แล้วสิทธินั้นก็ เป็นของส่วนรวมคือของชุมชน เช่น การหาของป่า การขุดหน่อไม้ การเก็บสมุนไพร

ในอดีตการใช้ประโยชน์จากป่ามีหลายลักษณะ เช่น ลักษณะแรก ใช้ผลผลิตเป็นปัจจัยสี่ อาหารจากป่ามีทั้งพืช สัตว์ แมลง ป่าเป็นเสมือนตลาดสดของชาวบ้าน การสร้างบ้านเรือนก็ใช้ไม้จากป่า ใช้สมุนไพรเป็นยารักษาโรค ส่วนเครื่องนุ่งห่มก็ใช้พื้นที่ป่าในการปลูกฝ้ายและหม่อน ลักษณะที่สองใช้ผลผลิตจากป่าเพื่อประโยชน์ใช้สอย เช่น ใช้ไม้ทำเครื่องมือจับสัตว์ ทำเครื่องดนตรี ทำเครื่องมือเกษตร ลักษณะที่สามผูกพันกับวัฒนธรรมความเชื่อ แบ่งป่าตามการใช้สอยด้านวัฒนธรรม ได้แก่ ป่าดอนปู่ตา เป็นที่อยู่ของผีบรรพบุรุษ คอยปกป้องรักษาคนและชุมชน-ป่าช้า เป็นที่เผาศพคนตาย ไม้และพืชผักในป่าช้าใครนำมาใช้ประโยชน์ถือว่า ขะลำ ป่าส่วนที่ล้ำคณียอีกส่วนหนึ่งคือวัดป่าหรือป่าวัดเป็นศาสนสมบัติที่ทุกคนต้องช่วยกันดูแลรักษา

ที่มาของอำนาจในการจัดระเบียบ กำกับดูแลการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติ ก็คือสิ่งเหนือธรรมชาติ และประสบการณ์ในชุมชน

2.1 สิ่งเหนือธรรมชาติ ชุมชนอีสานทุกระดับ ตั้งแต่ระดับคุ้มบ้าน ชุมชนเครือญาติ กลุ่มทางสังคมและวัฒนธรรม และชุมชนซึ่งมีพื้นฐานจากความขัดแย้งในสังคม มีพื้นฐานความคิดที่ผูกพันกับธรรมชาติ และสิ่งเหนือธรรมชาติ ซึ่งมีอิทธิพลต่อการจัดระเบียบชุมชน

ความคิดความเชื่อเรื่องผี ปรากฏทั้งในนิทาน ตำนาน พิธีกรรม และในสภาพสังคมอีสานปัจจุบัน ผีที่ปกป้องคุ้มครองชุมชน บ้านดงสิ่งดีร้ายให้เกิดขึ้นแก่มนุษย์ได้ก็คือ ผีปู่ตา ผีฟ้า ผีแดน ผีเจ้านาย บ้านน้ำสวยห้วยปลาตุก เป็นหมู่บ้านใหม่ไม่เกิน 30 ปี มีดอนปู่ตา มีหอโองประจำบ้าน เช่นเดียวกับบ้านคำผักหนาม ซึ่งก่อตั้งชุมชนในระยะ 40 ปี และชุมชนอีสานทั่วไปก็มีดอนปู่ตา มีความเชื่อเรื่องผีปู่ตาและจัดพิธีกรรมเลี้ยงผีปู่ตา ในช่วงเดือนหก งานบุญเลี้ยงผีหรือเลี้ยงบ้านเป็นศูนย์รวมผู้คนทั้งภายในชุมชน และชุมชนใกล้เคียง เช่นที่บ้านน้ำสวยห้วยปลาตุกเลี้ยงผีปู่ตาในวันเดียวกันกับการเลี้ยงผีซึ่งดูแลแหล่งน้ำสำคัญในชุมชน ทุกคนถือเป็นหน้าที่ต้องมาร่วมงานบุญ

บ้านคำผักหนามซึ่งประสบปัญหาเกี่ยวกับที่ดิน แม้จะอพยพโยกย้ายหลายครั้ง แต่ยังมีศาลปู่ตาในบริเวณป่าชุมชน การเดินทางไปร่วมเรียกร่องสิทธิ์ในที่ดินทำกิน ผู้นำชุมชนและชาวบ้านได้เบบ่น บอกกล่าวผีปู่ตา ให้ประสบความสำเร็จในการดำเนินการ และมีการเดินทางไปร่วมเลี้ยงผีปู่ตาที่จังหวัดนครราชสีมา เพราะถือว่าร่วมต่อสู้เรียกร้องกับชาวอีสานในจังหวัดอื่น ๆ แสดงความผูกพัน ร่วมผีปู่ตาเดียวกัน

พิธีกรรมที่สะท้อนความเชื่อเรื่องผี และนำเอาอำนาจของสิ่งอยู่เหนือธรรมชาติ มาควบคุมดูแลการใช้ประโยชน์จากป่าและอนุรักษ์ป่าให้อุดมสมบูรณ์ คือพิธีกรรมทำบุญหิน 4 ก้อน ทุก 3 ปี ของชุมชนบ้านแสงภา อำเภอนาแห้ว จังหวัดเลย เชื่อกันว่าหิน 4 ก้อนเป็นที่อยู่ของผีที่ชาวบ้านเชิญออกจากหมู่บ้านหลังจากพุทธศาสนาเข้าสู่ชุมชน และยังคงรักษาพิธีกรรมนี้สืบทอดมาจนถึงปัจจุบัน เพราะเชื่อว่า

... พิธีนี้มันเกี่ยวข้องกับธรรมชาติ เอ็ดให้ป่าไม้มีความอุดมสมบูรณ์ ภูใหญ่ ภูหลวง น้ำต่าง ๆ เกิดจากภูเขาลูกนี้ไหลเข้าสู่หมู่บ้าน เป็นแหล่งต้นน้ำลำธาร...

... เมื่อก่อนมาแต่พระกับพ่อออก ผู้นำชุมชน 20 – 30 คน ทุกวันนี้มาหลายขึ้น ปีนี้น้อยกว่าปีก่อน ๆ มีเด็กเล็กน้อยให้ความสนใจหลายเอาเอาไปเอาแคนมาตี ชักกล่อมเจ้าที่เจ้าทาง บ่ได้รบกวณ สมัยก่อนนะ มีแคนมารำตามประสาพื้นบ้าน คล้าย ๆ กับว่าจัดงานวัด มีมหรสพมาสวมโภชอันนี้กะคล้าย ๆ กัน...

คำพูดดังกล่าวแสดงความสัมพันธ์เชิงอำนาจของสิ่งเหนือธรรมชาติที่มีต่อความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรน้ำและป่า ความเชื่อนี้ถูกนำมาผลิตซ้ำในรูปแบบใหม่ เป็นการแสวงบุญ ให้เยาวชนรุ่นใหม่มีส่วนร่วม รวมทั้งเจ้าหน้าที่และหน่วยงานที่สนใจ อุทยานแห่งชาตินาแห้ว สนับสนุนเพราะพื้นที่อยู่ในเขตอุทยานและสอดคล้อง

คล้องกับการท่องเที่ยวเชิงอนุรักษ์ เป็นการรับรู้ร่วมกัน และเกิดสำนึกสืบทอดพิธีกรรมที่มุ่งประโยชน์เพื่อความยั่งยืนของชุมชนเพราะสิ่งที่ชาวบ้านขอก็คือ ...ขอฟ้าฝนมาใส่ข้าวกล้าในนา ให้ฟ้าฝนตกดี เจ้าภูหลวงปวงใหญ่ เจ้าปู่เจ้าย่า อย่าให้มันแล้ง... ข้าวกล้าในภูมินาได้มากผล อย่าให้มีภัยอันตรายใด ๆ ...

ชุมชนน้ำสวยช่วยปลาดุกกำหนดวันทำบุญเลี้ยงบ้าน ในวันพุธ เดือนหก ประจําหมู่บ้าน ซึ่งมีหอโอง (ศาล) ในดอนปู่ตา หน้าสถานีอนามัยและมีพิธีทำบุญสัณเฑาะว์อ่างเก็บน้ำช่วยปลาดุกในวันสงกรานต์ บริเวณสันเขื่อนมีหอโองและดอนปู่ตา ซึ่งถือว่ามีผีดูแลอ่างเก็บน้ำ ใครประพฤติน่าไม่เหมาะสม เช่นลักลอบจับปลาในเขตหวงห้าม ตัดไม้จะเกิดโทษภัยแก่ตนเอง ในขณะที่เดียวกันก็มีกฎระเบียบห้ามจับปลาในเขตหวงห้าม มีโทษปรับ 1,000 – 5,000 บาท กรณีเช่นนี้แม้ชุมชนจะผลิตซ้ำอุดมการณ์อำนาจในการจัดการทรัพยากร ผ่านความเชื่อและพิธีกรรมเกี่ยวกับสิ่งเหนือธรรมชาติ ก็ยังจำเป็นต้องอาศัยอำนาจกฎเกณฑ์ที่เป็นรูปธรรมของชุมชนประกอบ เพราะสภาพสังคมเปลี่ยนแปลงไป

2.2 ประสพการณ์ของชุมชน ในอดีตอำนาจเหนือธรรมชาติเป็นสิ่งที่ชุมชนรับรู้และปฏิบัติตาม แต่เมื่อสภาพสังคมมีความเจริญก้าวหน้ามากขึ้น การพัฒนาในช่วงสามทศวรรษที่ผ่านมา อีสานกลายเป็นเวทีแห่งความขัดแย้งและแย่งชิงทรัพยากร เริ่มตั้งแต่รัฐเปิดให้สัมปทานทำไม้ในปี พ.ศ.2511 (ยศ สันตสมบัติ : 2535) และสนับสนุนการปลูกพืชพาณิชย์เพื่อการส่งออก ทำให้เกิดปัญหาคุณภาพดิน น้ำ และป่าถูกทำลายอำนาจของชุมชนในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและจัดระเบียบชุมชน ไม่เป็นรูปธรรมเพียงพอต่อการแก้ปัญหา จึงเกิดการสร้างกฎเกณฑ์ขึ้นใช้ควบคุม เช่นการจัดตั้งองค์กรชุมชน ได้แก่อกลุ่มอนุรักษ์ป่า กลุ่มเหมืองฝายบ้านแสงภา มีการอนุรักษ์ป่าต้นน้ำลำธาร ผ่านกระบวนการกลุ่มผู้นำชุมชนกำหนดพื้นที่อนุรักษ์ เจ้าของพื้นที่ใกล้เคียงบริเวณนั้นเป็นผู้ดูแลรักษาร่วมกับชุมชน กำหนดป่าใช้สอย ชุมชนแสงภามีกำหนดกฎเกณฑ์มาแต่อดีตว่า บริเวณภูแท้งแล้ว หรือป่าภูขวาง เป็นพื้นที่ที่ลาดชัน มีต้นไม้หนาแน่น ห้ามบุกรุกถางป่าทำไร่ นา เพราะอนุรักษ์ไว้ให้ชุมชนนำไปใช้สอย ต่อเติมหรือก่อสร้างที่อยู่อาศัย แต่ต้องขออนุญาตกลุ่มผู้นำด้วย

การจัดการเหมืองฝาย ในชุมชนบ้านแสงภา ซึ่งมีอยู่ 6 แห่ง มีสมาชิกระหว่าง 20 – 60 คน มีนายเหมืองเป็นหัวหน้า เป็นผู้บอกกล่าวสมาชิกให้ช่วย

กันขุดลอกเหมืองก่อนฤดูทำนา ทุกครัวเรือนที่เป็นสมาชิกต้องถือเป็นการะหน้าที่ร่วมกัน นายเหมืองจะเป็นผู้ที่ชุมชนยอมรับ มีการจัดสรรน้ำให้ผู้อยู่ใกล้ใช้ประโยชน์ก่อน พื้นที่ที่อยู่ห่างออกไปจะได้ใช้ประโยชน์ตามลำดับ

ชุมชนข้าผักหนาม เป็นชุมชนที่มีประสบการณ์ในการอพยพ โยกย้ายการรวมตัวต่อสู้ เพื่อเข้าอยู่อาศัยในเขตอุทยานแห่งชาติภูผาม่าน อำเภอชุมแพ จังหวัดขอนแก่น จึงมีการสร้างกฎระเบียบของชุมชนหรือธรรมนูญของหมู่บ้าน โดยเขียนไว้บริเวณกลางหมู่บ้าน หรือบ่อน้ำ(สระคือบ้าน) จำนวน 10 ข้อ เป็นข้อห้ามเกี่ยวกับการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรดิน และป่าถึง 4 ข้อคือ ห้ามตัดไม้ทำลายป่า และล่าสัตว์ในพื้นที่อุทยาน ห้ามบุกรุกพื้นที่เพิ่มเติม (ผืนดินต้องออกจากหมู่บ้านภายใน 7 วัน) ห้ามนำที่ดินที่ได้รับมอบจากราชการไปจำนอง เช่าหรือขายและบุคคลภายนอกที่เข้ามาในชุมชนต้องปฏิบัติตามกฎระเบียบ เช่น การนำสัตว์มาเลี้ยงในอุทยาน การล่าสัตว์หาของป่า ส่วนอีก 6 ข้อเป็นข้อห้ามเกี่ยวกับสิ่งเสพติด การพนัน การลักขโมย การวิวาท การสร้างความเสื่อมเสียแก่หมู่บ้าน และการแก้ปัญหาด้วยระบบศาลหมู่บ้าน นอกจากนี้ยังมีกฎเกณฑ์ในการจัดการป่าและป่าชุมชน เป็นแนวปฏิบัติเกี่ยวกับการใช้ประโยชน์ และการอนุรักษ์ ด้วยจุดมุ่งหมายหลักคือ คนอยู่กับป่า การใช้ประโยชน์จึงต้องรักษาป่าและที่สำคัญกฎระเบียบของชุมชนเป็นข้อตกลงร่วมกัน ทุกคนต้องปฏิบัติตาม... ร่วมมือร่วมใจเพื่อแสดงความเข้มแข็งในการรักษาป่า เป็นการสร้างใหม่ของความเป็นชุมชนที่สามารถกำหนดการพัฒนาตนเอง และพึ่งพาตนเองได้ มีการกำหนดพื้นที่ทำกิน 1,412 ไร่ ป่าชุมชน 230 ไร่ ที่วัดและโรงเรียน มติชุมชนจัดสรรที่ดินให้ผู้ที่เคยมีที่ดินมากกว่า 25 ไร่ ได้รับจัดสรร 25 ไร่ ใครไม่เคยมีที่ดินหรือมีน้อยกว่า 25 ไร่ ได้รับจัดสรร 15 ไร่ ส่วนที่อยู่อาศัยได้รับการจัดสรรครอบครัวละ 2 งานจัดตั้งองค์กรชุมชน เช่น คณะกรรมการป่าชุมชน คณะกรรมการวนเกษตร และประสานความร่วมมือกับเครือข่ายองค์กรเอกชน หน่วยงานของรัฐเพื่อแลกเปลี่ยนเรียนรู้ และส่งเสริมงานเกษตรชุมชน การจัดการที่เป็นรูปธรรมของชุมชน ทำให้หน่วยงานของรัฐไม่สามารถคัดค้านและให้การสนับสนุนมากขึ้น

แม้ในสถานการณ์ปัจจุบัน ชุมชนข้าผักหนามจะได้รับการรับรองเป็นหมู่บ้านที่ถูกต้องตามกฎหมาย แต่องค์กรชุมชนซึ่งก่อตั้งขึ้นเพื่อปกป้องพิทักษ์สิทธิในที่ทำกิน และที่อยู่อาศัย ดูแลความสงบเรียบร้อยและช่วยเหลือกันติดต่อประสานงานการ

พัฒนาชุมชนก็ยังคงดำเนินงานต่อไป เพื่อพิสูจน์ศักยภาพว่าชุมชนอยู่ร่วมกับป่าได้
อย่างยั่งยืน

ประสบการณ์ของชุมชนข้าฝักหนามอาจห่างไกลจากความเชื่อในสิ่งเหนือ
ธรรมชาติ แต่ยังปรากฏร่องรอยสัญลักษณ์ของความเชื่อนั้น ได้แก่ ศาลปู่หลุบ หรือ
ศาลปู่ตาบริเวณป่าชุมชน และหลักบ้าน(บือบ้าน) ตั้งอยู่บริเวณกลางหมู่บ้าน ทั้งสอง
สิ่งแสดงหลักฐานการตั้งถิ่นฐาน แม้จะอพยพมาจากหลายจังหวัดในภาคอีสาน แต่ก็
ยังมีสิ่งยึดโยงความเป็นชุมชนเช่นเดียวกัน โดยเฉพาะการนำกฎหมายหมู่บ้านข้าฝักหนาม
10 ประการ ติดตั้งถาวรไว้บริเวณเดียวกับหลักบ้าน สะท้อนจิตสำนึกชุมชนในการให้
ความหมายของหลักบ้าน ซึ่งแสดงการตั้งถิ่นฐานมั่นคงว่า ต้องปฏิบัติตามกฎระเบียบ
และร่วมมือกันอย่างจริงจัง เช่นเดียวกันกับการทำบุญเลี้ยงบ้าน ซึ่งจัดบริเวณบือบ้าน
ศูนย์กลางชุมชนในเดือนหก เพื่อความเป็นสิริมงคลแก่หมู่บ้าน ในปี 2543 ซึ่งชุมชน
ประสบความสำเร็จ บุญเลี้ยงบ้านจึงจัดขึ้นในวันที่ 13 มิถุนายน 2543 เป็นการเฉลิม
ฉลอง 36 ปีที่รอคอย รับรองเป็นหมู่บ้านที่ถูกต้องตามกฎหมาย

มีข้อน่าสังเกตในเรื่องอำนาจของชุมชนในการจัดการทรัพยากร คือ ชุมชน
ดั้งเดิมเช่นบ้านแสงภา อำนาจที่มีฐานความเชื่อในสิ่งเหนือธรรมชาติและอำนาจที่มา
จากประสบการณ์ของชุมชน เป็นไปเพื่อจัดระเบียบความสัมพันธ์ของคนกับธรรมชาติ
และคนกับชุมชน ให้ดำรงอยู่อย่างเกื้อกูล สร้างความสัมพันธ์ในระดับชุมชน และ
ระหว่างชุมชน ตลอดจนการใช้ทรัพยากรอย่างเท่าเทียมกันแต่ในชุมชนที่ประสบ
ปัญหาขัดแย้งกับรัฐ ในการจัดการทรัพยากร จะดำรงอำนาจจากสิ่งเหนือธรรมชาติ
ไว้ในระดับหนึ่ง เช่น มีศาลปู่ตา มีบุญบั้งไฟ มีพิธีบุญเลี้ยงบ้านแต่จะเน้นอำนาจ
ของชุมชนที่มาจากประสบการณ์ของชุมชน เพื่อการใช้ประโยชน์อย่างเท่าเทียม และ
เป็นศักดิ์ศรีของชุมชน แสดงศักยภาพในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติเป็นแบบอย่าง
แก่ชุมชนอื่น ๆ

3. ความหมายของสิทธิชุมชน จะเห็นได้ว่าฐานทรัพยากรเป็นปัจจัย
สำคัญที่ทำให้เกิดการตั้งถิ่นฐานเป็นชุมชน และเป็นหลักประกันว่าสมาชิกของชุมชน
จะสามารถดำรงอยู่ได้ ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับภูมิปัญญาในการเข้าถึง และการใช้ประโยชน์จาก
ทรัพยากร ได้อย่างเสมอภาคและเท่าเทียมกันและอำนาจของชุมชนในการกำกับดูแล
ให้การใช้ทรัพยากร และการดำเนินชีวิตของชุมชนเป็นไปอย่างเหมาะสม บนพื้นฐาน
ความยั่งยืนของทรัพยากรและประโยชน์ของชุมชน ทั้งอำนาจจากสิ่งเหนือธรรมชาติ

ซึ่งก่อให้เกิดความคิด ความเข้าใจปรากฏการณ์ต่าง ๆ ผสมผสานกับอำนาจจาก
ประสบการณ์ของชุมชนต่างก็ก่อรูปความสัมพันธ์ระหว่างคนกับคน คนกับทรัพยากร
และคนกับสิ่งเหนือธรรมชาติ ให้ดำรงอยู่และปรับเปลี่ยนผลิตซ้ำ ผลิตใหม่ตาม
สภาพการณ์

กล่าวได้ว่าความหมายของสิทธิชุมชน ประกอบด้วยภูมิปัญญาในการเข้าถึง
และใช้ทรัพยากรและอำนาจของชุมชนในการกำกับดูแลให้สมาชิกใช้ประโยชน์อย่าง
เสมอภาค เป็นธรรม มีความเพียงพอบนพื้นฐานความยั่งยืนของทรัพยากร โดยมีนัย
สำคัญเรื่องสิทธิของส่วนร่วม สิทธิของการใช้ประโยชน์ร่วมกัน อันจะก่อให้เกิดจิตนึกร
รวมหมู่ (Communal spirit) ตระหนักในคุณค่าของชุมชนและบทบาทการมีส่วนร่วม
ของสมาชิกในชุมชน

กระบวนการสิทธิชุมชน

สิทธิชุมชนที่เกิดขึ้นและดำรงอยู่มิได้หยุดนิ่งแต่มีความเคลื่อนไหวอยู่ตลอดเวลา
ชุมชนมีการเรียนรู้ สร้างสรรค์ ปรับตัวตามศักยภาพของชุมชน และพัฒนาต่อไปได้
ขึ้นอยู่กับเงื่อนไขหลายประการคือ อุดมการณ์อำนาจ ความสมบูรณ์ของ
ทรัพยากร อำนาจการจัดการของชุมชน ภูมิปัญญาและอัตลักษณ์ของชุมชน

1. **ฐานทรัพยากร** ชุมชนที่มีฐานทรัพยากรธรรมชาติ ดิน น้ำ ป่า อุดม
สมบูรณ์ จะยังมีโอกาสสร้างความมั่นคงของสิทธิชุมชน เพราะสมาชิกของชุมชน
สามารถสร้างวัฒนธรรมเพื่อการเข้าถึงทรัพยากรนั้น ได้อย่างเท่าเทียมกัน และเป็น
ปัจจัยในการดำรงชีวิตได้อย่างต่อเนื่อง

ชุมชนแสงภา มีทรัพยากรดิน น้ำ ป่าที่อุดมสมบูรณ์ มาแต่อดีต แม้ปัจจุบันจะมี
ประชากรเพิ่มขึ้น มีวิถีการผลิตเชิงพาณิชย์ เช่น การปลูกขิง โกโก้ ขายส่งตลาด แต่
ชุมชนยังสามารถจัดสรรให้สมาชิกเข้าถึง และใช้ทรัพยากรได้อย่างพอเพียง จึงยังคง
หลักการสิทธิชุมชนไว้ได้ ชาวบ้านมีความภูมิใจที่รักษาป่าไว้ได้อย่างสมบูรณ์ ป่ายัง
เป็นแหล่งอาหารของชุมชน และพิธีกรรมตลอดจนกฎเกณฑ์การรักษาป่าร่วมกัน กฎ
เกณฑ์การอยู่ร่วมกันมีทั้งกฎระเบียบของสังคมที่รัฐกำกับดูแล และจารีตฮึดคองธาตุ
ดินแดน คือไม่ฆ่าสัตว์ในวันโกน วันพระ มีการประชุมปรึกษาหารือ ชี้แจงแนว
ปฏิบัติร่วมกันในการใช้ป่า การเข้าป่าเก็บหน่อไม้ เก็บเห็ด ร่วมมือกันทำแนวป้องกัน
ไฟป่า และแนวปฏิบัติในการเลี้ยงวัว

กลุ่มเหมืองฝายซึ่งดูแลการใช้น้ำร่วมกัน จะมีการลอกเหมืองซ่อมแซมฝายที่ชำรุด ก่อนถึงฤดูทำนา นายเหมืองแต่ละกลุ่มจะตีฆ้องไปรอบ ๆ หมู่บ้านเป็นสัญลักษณ์ให้ผู้ใช้น้ำร่วมขุดลอกเหมือง และทำนุบำรุงเหมืองฝาย สมาชิกผู้ใช้น้ำต่างก็มีหน้าที่ที่จะต้องร่วมกันปฏิบัติ เพื่อให้การใช้น้ำในการผลิตเป็นไปตามข้อตกลง

การรักษาป่าต้นน้ำทำให้ทั้งป่าและน้ำมีความอุดมสมบูรณ์เพียงพอ ชาวบ้านเห็นในคุณค่าและเกิดจิตสำนึกในการรักษาป่า รักษาน้ำร่วมกัน เพื่อทุกคนจะมีสิทธิในการใช้อย่างเป็นธรรม

ชุมชนข้าฝักหนาม มีทรัพยากรธรรมชาติสมบูรณ์ แต่ชุมชนไม่สามารถจัดสรรทรัพยากรโดยอำนาจการจัดการของชุมชน เพราะรัฐประกาศเขตที่ดินทำกินของชุมชนเป็นป่าสงวนแห่งชาติเมื่ออพยพโยกย้ายมาอยู่บริเวณข้าฝักหนาม ก็ได้รับผลกระทบจากโครงการจัดสรรที่ดินทำกินให้กับราษฎรผู้ยากไร้ในพื้นที่ป่าสงวนเสื่อมโทรม (คจก.) สิทธิในที่ดินมีความซับซ้อนกับเจ้าของที่ดินเดิม ชาวบ้านจึงเดินขบวนคัดค้านโครงการ คจก. ในที่สุดรัฐมีมติยกเลิกโครงการ คจก. การกลับคืนสู่แหล่งทรัพยากรที่อุดมสมบูรณ์อีกครั้งหนึ่ง ส่งผลให้เกิดการจัดตั้งองค์กรชุมชน จัดสรรทรัพยากรอย่างยั่งยืน ตั้งกฎระเบียบของชุมชน ถือปฏิบัติร่วมกันและประสานงานกับหน่วยงานองค์กรเอกชนและหน่วยงานของรัฐ สร้างเครือข่ายความร่วมมือกับชุมชนใกล้เคียงเพื่อรักษาทรัพยากรร่วมกัน ชาวบ้านข้าฝักหนามได้ใช้ทรัพยากรจากป่าในเขตอุทยานแห่งชาติภูผาม่านรอบ ๆ ชุมชน ได้แก่ ภูเขาข้าฝักหนาม ภูเขาบอน ภูเขาเป่า ภูเขาคุณ ภูแผงม้า ภูโสกลึก ภูผาขวางและภูข้าขึ้นาค เป็นแหล่งหาอาหาร ไม้ฟืน ถ่าน และใช้ไม้ซ่อมแซมบ้านเรือนร่วมกับหมู่บ้านอื่น ๆ อีก 21 หมู่บ้าน ส่วนแหล่งน้ำธรรมชาติ ซึ่งเกิดจากต้นน้ำบริเวณข้าคุณผ่านที่ดินทำกินมาทางน้ำตกพลาญทอง ข้าตากว่าง และใหญ่สู่ลำน้ำเงิน อีกสายหนึ่งเริ่มจากข้าฝักหนาม ข้าขึ้นาค ไหลลงสู่ข้าแคน และลำน้ำพอง ชาวบ้านใช้น้ำเป็นประโยชน์ในการเกษตร อุปสรรคสำคัญที่ชุมชนข้าฝักหนามพบก็คือ ชาวบ้านหมู่บ้านใกล้เคียง 21 หมู่บ้านยังใช้ประโยชน์จากทรัพยากรป่าและน้ำ โดยไม่เข้าใจกระบวนการจัดการทรัพยากรของชุมชน องค์กรพัฒนาเอกชนคือโครงการพัฒนาและฟื้นฟูป่าดงลาน จึงร่วมค้นคิดกิจกรรมสร้างความเข้าใจ ปลุกจิตสำนึก เช่น กิจกรรมปลูกป่าชุมชน เน้นสร้างความร่วมมือกับหน่วยงานทั้งภายในและภายนอกชุมชน ให้มีส่วนร่วม มีความรู้เกี่ยวกับสถานการณ์

ทรัพยากรในท้องถิ่น เพื่อให้ชุมชนสามารถใช้ทรัพยากรอย่างทั่วถึง ยั่งยืน มีส่วนร่วม และเห็นคุณค่าร่วมกัน

ส่วนชุมชนน้ำสวยห้วยปลาตุก แม้จะมีปัญหาเรื่องดินเสื่อมคุณภาพแต่สภาพทรัพยากรป่าและน้ำก็ยังคงมีความสมบูรณ์อยู่ในระดับหนึ่ง ชุมชนมีจิตสำนึกร่วมกัน ในการรักษาแหล่งน้ำบริเวณอ่างเก็บน้ำ มีการอนุรักษ์พันธุ์ปลา ห้ามจับปลาในเขตหวงห้าม การใช้พื้นที่ว่างเปล่านอกเหนือจากพื้นที่จัดสรรชาวบ้านจะเข้าอยู่อาศัย ทำกินได้ แต่ต้องได้รับความเห็นชอบจากที่ประชุมชาวบ้านก่อน มีการใช้ประโยชน์จากป่า เช่น เก็บยาสมุนไพร เฒ่าถ่านและใช้ไม้ทำเครื่องจักสานเพื่อใช้ในครัวเรือน มีการอนุรักษ์ป่าทั้งบริเวณวัดและป่าชุมชน เพราะตระหนักในคุณค่าของสมบัติส่วนรวมที่ต้องใช้และรักษาร่วมกัน อย่างไรก็ตามสภาพสังคมและเศรษฐกิจที่เปลี่ยนแปลงไปชาวบ้านมีรายได้จากการทำไร่ข้าวโพด ไร่ข้าวและทำนาตามเนินเขา ซึ่งไม่มีพอเพียงกับภาวะเศรษฐกิจในปัจจุบัน จึงต้องส่งหนุ่มสาวและหัวหน้าครอบครัวไปทำงานรับจ้าง ก่อสร้างและขายลอตเตอรี่ ที่กรุงเทพฯและระยอง และประกอบอาชีพเสริมคือเลี้ยงปลาตุก กบและเปิดเทศ ไว้บริโภคในครัวเรือน

ทรัพยากรที่สำคัญอีกลักษณะหนึ่งคือ ทรัพยากรบุคคล ซึ่งเป็นผู้นำทางวัฒนธรรมของชุมชน ได้แก่ พระ เจ้า หมอพราหมณ์ ผู้อาวุโส ผู้นำอย่างเป็นทางการ ได้แก่ กำนัน ผู้ใหญ่บ้านบุคคลเหล่านี้มีภูมิปัญญาที่จะถ่ายทอดจารีตประเพณี วัฒนธรรม ความเชื่อ และเป็นผู้อำนาจในการจัดระเบียบชุมชน และจัดสรรทรัพยากรร่วมกัน ชุมชนบ้านแสงภาได้ให้ความสำคัญกับทรัพยากรบุคคลเหล่านี้ โดยเฉพาะกลุ่มผู้อาวุโส มีหน้าที่เป็นผู้นำด้านศาสนา พิธีกรรมของชุมชน และสืบทอดประสพการณ์ และความคิดของชุมชนจากคนรุ่นเก่าสู่คนรุ่นใหม่

ผู้นำทางวัฒนธรรมและผู้นำชุมชนอีสาน ได้แก่ พระ ผู้อาวุโส เจ้า กวน หมอพราหมณ์ ชุมชนมักมีส่วนร่วมในการกำหนดเกณฑ์ทางศีลธรรม เกี่ยวกับคุณสมบัติและบทบาทหน้าที่ เช่น มีความรอบรู้ มีภูมิปัญญาในเรื่องชีวิตและธรรมชาติแวดล้อม การประกอบพิธีกรรม ฯลฯ

พระและผู้อาวุโส มีสถานภาพเป็นหลักทางศาสนาและจารีตที่สืบทอดมา พระคือ ผู้สืบทอดอุดมการณ์ความเชื่อทางศาสนา เป็นผู้นำทางศีลธรรมที่ชุมชนศรัทธา ส่วนผู้อาวุโส คือ ผู้มีประสบการณ์ สั่งสมภูมิปัญญาและวัฒนธรรมของชุมชน บทบาทในการถ่ายทอดวัฒนธรรม เป็นเงื่อนไขสำคัญที่ทำให้พระและผู้อาวุโส เป็น

สัญลักษณ์ของชุมชน ฮีต คอง ซึ่งเป็นวิถีปฏิบัติของชุมชนอีสาน ใช้ในการจัดระเบียบความสัมพันธ์ของคนกับคน เช่น ฮีตไพร่คองนาย ฮีตปู่คองย่า ฮีตวัดคองสงฆ์ ฮีตบ้านคองเมือง คนอีสานสืบทอดต่อกันมาด้วยวาจา และปรากฏในวรรณกรรมลายลักษณ์ ตลอดจนสื่อพื้นบ้าน เช่น หมอลำ ต่างก็กล่าวถึงพระและผู้อาวุโส

พระ เป็น แก่นเมือง

ปราชญ์หรือผู้มีประสบการณ์ เป็น ตา เมือง

นั่นคือ สารสำคัญของชุมชนที่ทุกคนสัมผัส รับรู้และสืบทอดกิจกรรมและสาระทางศาสนา จาริตประเพณี เพื่อประโยชน์ในการดำเนินชีวิต

พระและผู้อาวุโส จึงเป็นบุคคลสาธารณะที่ทุกคนในชุมชนมีหน้าที่เคารพ เชื้อฟัง มีสิทธิเข้าถึงเพื่อเรียนรู้ สืบทอดจาริต ประเพณี “ให้หนึ่งใกล้ผู้เฒ่า เยียนฮู้ ฮีตคอง” เพื่อประโยชน์ต่อตนเองและส่งผลต่อความสงบสุขในชุมชนด้วยเช่นกัน

ความเลื่อมใสในพุทธศาสนา ซึ่งพระสงฆ์เป็นผู้ถ่ายทอดอบรมหลักธรรมในการเทศน์สั่งสอน และแนวการปฏิบัติตนของกลุ่มผู้อาวุโสที่ใกล้ชิดวัดและ พระสงฆ์ ได้กลายเป็นแบบแผนในการประพฤติ ปฏิบัติ ปรากฏอยู่ในข้อกำหนดจาริตประเพณี ฮีต สิบสองคองสิบสี่ เน้นการปฏิบัติตนอ่อนน้อม ทำบุญ ทำทาน

จำ กวน หมอพราหมณ์ ต่างก็เป็นผู้มีบทบาทเป็นตัวแทนชุมชนติดต่อสื่อสารกับสิ่งเหนือธรรมชาติ เช่น จำ ติดต่อผีปอบและทำพิธีกรรมเกี่ยวกับผีปอบ กวนติดต่อกับสิ่งเหนือธรรมชาติในการบวงสรวง เสดดาเคราะห์ หมอพราหมณ์ เป็นสื่อกลางในการทำพิธีบายศรีสู่ขวัญในโอกาสต่าง ๆ เช่น สู่ขวัญเล่าข้าว สู่ขวัญบ่าว-สาว ทั้งจำ กวน หมอพราหมณ์จึงเป็นเสมือนสัญลักษณ์แทนสถาบันอันศักดิ์สิทธิ์ บุคคลที่จะทำหน้าที่ดังกล่าวต้องมีความประพฤติดี เป็นที่ยอมรับของชุมชน การเลือกและสืบทอดอาจมีวิธีการที่แตกต่างกันไป เช่น สืบทอดตามตระกูลหรือผู้อาวุโสเป็นผู้เลือก

หน้าที่ของจำ กวน และพราหมณ์ ต่างก็เป็นหน้าที่ที่เกี่ยวข้องกับพิธีกรรมอันส่งผลถึงสภาพจิตใจและการปฏิบัติตามแนวจาริตที่กำหนดไว้เป็นพันธะร่วมกัน นับเป็นบุคคลสาธารณะที่เป็นศูนย์รวมของชุมชน ทุกคนมีสิทธิเข้าถึงในการร่วมพิธีกรรม รับฟังคำแนะนำ และมีหน้าที่ปฏิบัติตามแนวทางของชุมชน แม้ในปัจจุบันก็ยังมิศกยภาพเป็นที่ยอมรับร่วมกัน

ผู้นำที่ปรากฏในวรรณกรรม นิทาน ตำนาน ต่างก็ต้องมีคุณธรรม เป็น “บาบุญกว้าง” “หน่อธรรม” และผู้นำในชุมชนอีสานปัจจุบันก็ต้องมีคุณสมบัติทางศีล

ธรรม และเป็น ผู้นำในการปฏิบัติ ประสานความคิดบนพื้นฐานของภูมิปัญญาท้องถิ่น และภูมิปัญญาสากลได้ ชุมชนจึงจะมีพลังและศักยภาพในการแก้ปัญหา

2. **อัตลักษณ์ของชุมชน** เป็นปัจจัยสำคัญอย่างหนึ่ง ช่วยสร้างความเป็น น้าหนึ่งใจเดียว มีความเอื้อเฟื้อเกื้อกูล เป็นสังคมที่มีน้ำใจต่อกัน มีความห่วงใยทุกข์สุขของกันและกัน อัตลักษณ์หรือความเป็นตัวตนของกลุ่มชาติพันธุ์ไทย-ลาวที่ สื่อผ่านภาษาพูด ความเชื่อในสิ่งเหนือธรรมชาติ ความเชื่อในพุทธศาสนา การสืบทอด ประเพณี พิธีกรรมต่าง ๆ ตามฮีต-คอง คำสอน ขะลำ ล้วนมีบทบาทควบคุมวิถีชีวิต ของคน และชุมชน ให้ดำเนินไปอย่างเหมาะสม

อัตลักษณ์หรือความเป็นตัวตนของชุมชนอีสาน จากกรณีศึกษาทั้ง 3 กรณี พบว่า ภาษาถิ่น เป็นลักษณะเฉพาะที่ชาวบ้านทุกชุมชนใช้สื่อสารกันในชีวิตประจำวัน ภาษาเป็นเครื่องมือสำคัญในการสื่อความคิด ความเชื่อ ผ่านการพูดคุย ประกอบประเพณี พิธีกรรมและกิจกรรมต่าง ๆ ของชุมชน ภาษาถิ่นอีสานเป็นสื่อ แสดงจิตสำนึกในชาติพันธุ์ไทย-ลาว ของชุมชนทั้งบ้านแสงภา น้ำสวยห้วยปลาตุก และจำผักหนาม ส่วนความเป็นตัวตนในวิถีการดำเนินชีวิตของชุมชนจะมีลักษณะ ต่างกัน

ชุมชนดั้งเดิมที่ก่อตั้งชุมชนมานานถึง 400 ปี เช่นชุมชนแสงภา มีความสำ พันธุ์ในระบบเครือญาติสูง ระบบครอบครัวในยุคปัจจุบัน มีลักษณะครอบครัวเดี่ยว แต่ก็ยังดำรงชีวิตอยู่ในแบบแผนจารีตฮีตคองและ ฮีตคองธาตุดินแทน มีการทำบุญ ตามประเพณีอย่างต่อเนื่อง แม้ในปัจจุบันชุมชนมีระบบสาธารณูปโภคที่ดี ติดต่อกับ ชุมชนอื่น ๆ ได้อย่างสะดวกก็ยังคงมีการทำบุญคุณลาน บายศรีสู่ขวัญข้าว บุญข้าวจี บุญข้าวเปลือก บุญพระเวส บุญสงกรานต์ บุญข้าวประดับดิน และมีลักษณะ เฉพาะคือ ไม่มีบุญเลี้ยงบ้านหรือบุญเลี้ยงผี แต่จะถือคองธาตุในการปกปักรักษาตน มีงานบุญพระธาตุดินแทนในเดือนสิบสอง เพื่อฟังเทศน์ ปฏิบัติธรรมและเก็บนประ จำปี จุดประสงค์เพื่อให้เกิดความร่มเย็นเป็นสุขแก่ผู้คน สัตว์และชุมชน การถือฮีตคองธาตุดินแทนอย่างเคร่งครัดจนถึงปัจจุบัน ได้แก่ ไม่ฆ่าสัตว์ (แม้แต่ไก่) ไม่เข้าป่า หรือทำงานในเรือกสวน ไ้ร่นา ในวันข้างขึ้นข้างแรม 7, 8, 14, 15 ค่ำ ต้องทำบุญ ธาตุดินแทน และบุญหิน 4 ก้อน บุญสงกรานต์ ความคิดความเชื่อที่ผูกพันกับ ระบบศีลธรรมทางพุทธศาสนาได้ผสมผสานกับความเชื่อในสิ่งเหนือธรรมชาติ คือ

ความเชื่อเรื่องผี จึงมีพิธีทำบุญหิน 4 ก้อนเป็นประจำทุก 3 ปี ครั้งหลังสุดคือเมื่อ วันที่ 23 – 24 มีนาคม 2543

การปฏิบัติตามแบบแผนประเพณีดังกล่าวมีผู้อาวุโสเป็นกลุ่มผู้นำกำกับดูแล มีสถาบันทางความเชื่อที่คล้ายคลึงกับชุมชนอื่นคือวัด เป็นศูนย์กลางการปฏิบัติกิจ ต่าง ๆ ของชุมชน แต่ที่มีลักษณะเฉพาะคือ มีพระธาตุดินแทน เป็นพระธาตุซึ่งเกิด จากการนำดินมาทับถมกัน มีอายุประมาณ 200 ปี ชาวบ้านมีส่วนร่วมการสร้างขึ้น เพื่อเป็นส่วนร่วมจิตใจ แทนความเชื่อเรื่องผีในปัจจุบัน ทุก ๆ ปีในเดือน 12 ก็จะมีการทำบุญธาตุดินแทน

ลักษณะเฉพาะของชุมชนแสงภาเป็นตัวตนของชุมชนที่ชัดเจน ความสัมพันธ์ ของสมาชิกในชุมชนจึงเป็นศักยภาพภายใน สามารถดำรงอัตลักษณ์มาอย่างต่อเนื่อง ในสภาพการณ์ปัจจุบันชุมชน และผู้นำชุมชน มีวิธีการผลิตที่พึ่งพาตลาดมากขึ้น เช่น ปลุกชิง ส่งบุตรหลานไปเรียนในจังหวัดเลย และต่างจังหวัดมีการประสานเครือข่ายชุมชน ในเรื่องการศึกษาป่า มีหน่วยงานของรัฐเข้ามาส่งเสริม สนับสนุนการเกษตร การสาธารณสุข การเงิน การตลาด ชุมชนก็ยังยึดหลักศีลธรรม และให้คุณค่าของคน ในการดำรงอยู่ร่วมกันมากกว่าผลประโยชน์ มีการรวมกลุ่มและช่วยกันอนุรักษ์ป่าต้น น้ำ อนุรักษ์ดูแลทรัพยากรน้ำผ่านระบบเหมืองฝาย และให้ความสำคัญกับกลุ่มเยาวชน โดยเยาวชนมีหน้าที่ร่วมกิจกรรมพัฒนาหมู่บ้าน เช่น ปัจจุบันกิจกรรมเลี้ยงวัวเป็น ของกลุ่มเยาวชน ที่ชุมชนและองค์กรของรัฐส่งเสริม การร่วมพิธีทำบุญหิน 4 ก้อน เยาวชนก็เข้าร่วมด้วยจิตสำนึกรับรู้พร้อมที่จะสืบทอด

ชุมชนที่มีลักษณะการอพยพโยกย้าย เช่น ชุมชนน้ำสวยห้วยปลาตุก เป็น ชุมชนที่สมาชิกประกอบด้วยชาวบ้านที่ไม่มีที่ดินทำกินและผู้ร่วมพัฒนาชาติไทยการ ก่อตั้งชุมชนแตกต่างจากชุมชนอื่นเพราะตั้งขึ้นตามโครงการพัฒนาเพื่อความมั่นคง ในช่วงปี พ.ศ. 2523 - 2526 หน่วยงานของรัฐที่เกี่ยวข้อง เช่น ป่าไม้ ที่ดิน เกษตร หน่วยงานการศึกษา การสาธารณสุข ระดมกำลังเพื่อฟื้นฟูสร้างความอุดมสมบูรณ์ ด้านทรัพยากร และให้ความรู้ความเข้าใจแก่ชุมชน ระบบความสัมพันธ์ในชุมชน แม้ จะมีระบบเครือญาติก็ไม่ผูกพันมากนัก แต่ก็มีวิถีชีวิตที่ปฏิบัติตามจารีตยึดครองอยู่ หลายประการ คือ มีสถาบันความเชื่อได้แก่ วัดป่าห้วยปลาตุกเป็นศูนย์รวมจิตใจ และการจัดกิจกรรมตามประเพณีที่เกิดจากความร่วมมือร่วมใจในการอนุรักษ์ป่าร่วมกัน มีดอนปู่ตาซึ่งเป็นโรงเรียนอยู่กลางหมู่บ้านเพื่อประกอบพิธีเลี้ยงบ้าน มีจำบ้าน

ทำหน้าที่เชื่อมโยงความเชื่อมาสู่การปฏิบัติเพื่อความเป็นศิริมงคลแก่บุคคลและชุมชน ช่วยรักษาอาการเจ็บป่วยควบคู่ไปกับการใช้ยาสมุนไพร และการรักษาแผนปัจจุบัน เพราะสภาพการคมนาคมไม่สะดวก ไม่มีอาชีพที่มั่นคง ที่ทำกินก็ประสบปัญหาดินเสื่อมสภาพ ชุมชนจึงให้ความสำคัญกับแหล่งน้ำสาธารณะ คืออ่างเก็บน้ำ การรับรู้คุณค่าและความสำคัญของน้ำต่อการดำรงชีพของชุมชนก็คือ การทำบุญส่นเทียนในเดือน 3 แทนบุญพระเวส ลักษณะเฉพาะในการแก้ไขปัญหการดำรงดำรงชีวิตคือ ชาวบ้านร่วมประชุมปรึกษาหารือ ประสานกับหน่วยงานของรัฐ เช่นเลี้ยงกบ เลี้ยงเป็ดเทศ แต่ก็แก้ไขได้ระดับหนึ่ง ทางเลือกที่ชุมชนใช้คือการให้คนหนุ่มสาวและหัวหน้าครอบครัวไปทำงานที่กรุงเทพและระยอง ในชุมชนจึงมีผู้อาวุโสดูแลบุตรหลานแทนพ่อแม่

ชุมชนอพยพโยกย้ายที่ประกอบด้วยกลุ่มคนจากหลายจังหวัดในภาคอีสาน มาตั้งถิ่นฐานในชุมชนชาผักหนามตามวิธีการเลือกที่ตั้งถิ่นฐานของชาวอีสานคือ มีความสมบูรณ์ของป่าและน้ำ มีปัจจัยที่จะดำรงชีวิตได้ชั่วคราวหลาน แต่ประสบปัญหาที่ดินทำกินในเขตป่าอนุรักษ์ ประสบการณ์การต่อสู้เพื่อสิทธิในที่ดินทำกิน จนได้รับการยอมรับจากทางราชการ แสดงความเป็นตัวตนอย่างชัดเจนแตกต่างจากชุมชนอื่นๆ คือชุมชนมีความมุ่งมั่นแสดงความเป็นเอกภาพทางความคิดในการพิสูจน์ว่า ชุมชนสามารถอยู่ได้โดยไม่บุกรุกทำลายป่า และพึ่งพาตนเองด้วยการปรับระบบการผลิตสร้างกฎระเบียบและแนวทางปฏิบัติในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ สร้างความสัมพันธ์กับองค์กรเอกชนและหน่วยงานของรัฐ ความเป็นตัวตนในลักษณะเฉพาะเช่นนี้ ชุมชนเปิดโอกาสให้สมาชิกมีส่วนร่วม มีการคัดเลือกผู้นำที่เข้มแข็งและมีความเหมาะสมหลายลักษณะและที่สำคัญคือ มีเป้าหมายในการดำรงชีวิตชุมชนอยู่ร่วมกัน

แม้จะประสบปัญหามากมาย ชุมชนก็มีความเข้มแข็งร่วมกันแก้ไขปัญหาไม่ทิ้งถิ่นฐานไปขายแรงงาน ลูกหลานของชุมชนที่เคยไปทำงานที่กรุงเทพส่วนหนึ่งได้กลับคืนชุมชนเพื่อทำการเกษตรแบบผสมผสาน

การตั้งถิ่นฐาน ความเชื่อเพื่อเผื่อแผ่ แบ่งปันประโยชน์ใช้สอยและเห็นคุณค่าของทรัพยากรธรรมชาติของชุมชนชาผักหนาม ตลอดจนการเลือกผู้นำที่มีทั้งคุณธรรมและภูมิปัญญา สะท้อนให้เห็นจิตสำนึกร่วมในการรักษาความเป็นชุมชนได้อย่างชัดเจน

3. อุดมการณ์สิทธิชุมชน

อุดมการณ์เป็นคุณลักษณะของการให้คุณค่าและความสำนึกเกิดจากประสบการณ์ความเป็นจริงในโลก อุดมการณ์จึงทำหน้าที่สืบทอดความเป็นจริงนั้นด้วย

ชุมชนอีสานมีการดำเนินชีวิตที่ผูกพันกับธรรมชาติ ความคิดความเข้าใจเกี่ยวกับธรรมชาติจึงสะท้อนผ่านคำพูด ประเพณีและพิธีกรรมต่าง ๆ มากมาย

... บ้านข้าผักหนามมีไผ่เยอะ เอาหน่อไม้มากินก็เอาเฉพาะพอกิน เอาหน่อที่แทงพื้นดินขึ้นมา ไม่ขุดลงในดินลึก... จักตอกก็เอาลำพอเหมาะ เลือกเอาแค่ใช้ได้เท่านั้น ... ทำขายก็เหมือนไม่รักษา ฉะนั้นก็ไม่ต้องขาย

...น้ำขั้บตามไร่นา ใช้ร่วมกัน...

... ปัจจุบัน ทุกคนมีบ่อปลาหมด อยู่ที่ไหนทุกวันนี้ปลาเยอะแยะ คนอื่นจะไปไล่เบ็ดได้ ไม่ห้ามกัน หากินนาใครก็ได้ ไม่ห้าม ผักธรรมชาติ เจ้าของไม่หวง เช่น ผักเผง ผักหนาม ผักหนามใบบัวบก...

... มีงานศพจะไปช่วยกันดี บ่บอกกะไป งานบุญบ่บอกกะมา สงกิงสงอยากดี...

...ไปวัดนี้ไปแต่ผู้เคยไป แต่ว่าไผ่บาตรดีจัง... บ้านพวกฉันได้ข้าว เหลือเป็นกะด่า บ่มีข้าวกินบ่ข้าวกินชาวบ้านไปวัดโลด เพื่อนก็ให้ชาวบ้านแบ่งกันกิน...

...หลังจากสร้างพระธาตุ พระธาตุคงคองคั่นนั้นเป็นผู้พาชาวบ้านขึ้นมำทำบุญตรงนี้ (หิน 4 ก้อน) เชื่อว่าเป็นการขอบคุณเจ้าป่าเจ้าเขา ต้นน้ำลำธาร ภูเขาใหญ่ เอ็นว่า เจ้าภูหลวงปวงภูใหญ่ กะถือปฏิบัติมา...

... ตัดไม้มีพิธี เช่นล้่มลงทิศใด พันทิศบ่ น้ำฟูออกเอ็นไม้พ่นพิษ ห้ามปลูกเฮือน (ไม้อมน้ำ) มอดเจาะมันบ่ดี ไม้แยงเงาริมฝั่งน้ำ ไม้เครือคลุมห้าม จะมีความสุข...

ความคิดดังกล่าวแสดงสิทธิการใช้ทรัพยากรธรรมชาติ ที่ให้โอกาสทุกคนได้ใช้ประโยชน์เก็บผักหาปลา หาของป่า ซึ่งเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นตามธรรมชาติ การทำบุญเมื่อมีอาหารเหลือเฟือ ก็มีการแบ่งปันแจกจ่ายเพราะอาหารเหล่านั้นกลายเป็นสมบัติส่วนรวมที่คนขัดสน คนมั่งมี ก็มีสิทธิได้รับการแบ่งปัน พื้นที่สาธารณะจึงมิได้หมายความว่าเฉพาะป่าชุมชน แต่ยัง หมายถึงสิทธิที่จะใช้ทรัพยากรของส่วนรวม (ธรรมชาติ) บนพื้นที่ครอบครองของบุคคลได้ด้วย

ส่วนความคิดความเชื่อเกี่ยวกับสิ่งศักดิ์สิทธิ์และสิ่งเหนือธรรมชาติที่ปรากฏใน ประเพณีบุญเลี้ยงบ้าน พิธีทำบุญหิน 4 ก้อน ปาดอนปุดา การทำบุญสันเขื่อน พิธี เบิกป่า หรือการละเว้นไม่ฆ่าสัตว์ ไม่เข้าป่าในวันพระ การบูชาธาตุดินแทน สะท้อน อุดมการณ์อำนาจของสิ่งศักดิ์สิทธิ์และสิ่งเหนือธรรมชาติในการควบคุมความสัมพันธ์ ของคนกับธรรมชาติ ให้เป็นไปอย่างเหมาะสม สอดคล้องกับหลักการสิทธิชุมชน ที่ เน้นให้ทุกคนมีความเสมอภาคและเป็นธรรมในการใช้ประโยชน์จากธรรมชาติ และ การมีส่วนร่วมรับรู้ ดูแลรักษา

ที่ควรกล่าวถึงอีกลักษณะหนึ่งก็คือสัญลักษณ์ต่าง ๆ ที่พบในชุมชนได้แก่ หลักบ้านและศาลปุดา ในชุมชนข้าฝักหนาม ศาลปุดากลางหมู่บ้านและหอโง่บน สันเขื่อนบ้านห้วยปลาตุก หิน 4 ก้อนและพระธาตุดินแทน บ้านแสงภา เป็น สัญลักษณ์ที่เกี่ยวข้องกับการตั้งชุมชน เพื่อเป็นศูนย์รวมจิตใจของชุมชน ให้สำนึก ร่วมกันในความเป็นชุมชน ประเพณีพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับสัญลักษณ์เหล่านี้ ต่างก็มี เป้าหมายเพื่อประโยชน์สุขของส่วนรวมทั้งสิ้น

ส่วนชุมชนข้าฝักหนามก็มีการดำเนินชีวิต เช่นความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ ร่วมแบ่ง บันประโยชน์ใช้สอยในพื้นที่สาธารณะและความสัมพันธ์แบบเครือญาติคล้ายคลึงชุม ชนอื่น ๆ มีอุดมการณ์ที่มุ่งประโยชน์สุขแก่ส่วนรวมและความเป็นชุมชนเช่นเดียวกัน แต่สภาพปัญหาที่เกิดขึ้น และเปลี่ยนแปลงมาจนถึงปัจจุบัน ชุมชนจึงยืนยันหลักการ คนอยู่กับป่า และใช้ศักยภาพของชุมชนเพื่อพิสูจน์และยืนยันการจัดการ ทรัพยากรธรรมชาติอย่างยั่งยืน

4. อำนาจในการจัดการของชุมชน ระบบอำนาจในการจัดการของชุมชน เกิดขึ้นเพื่อจัดระเบียบความสัมพันธ์ของชุมชน ทั้งในด้านความสัมพันธ์ระหว่างคนกับ คน คนกับธรรมชาติ และคนกับสิ่งเหนือธรรมชาติ

ชุมชนแสงภา เป็นชุมชนที่ก่อตั้งขึ้นมานาน โครงสร้างอำนาจภายในชุมชน มี กลุ่มผู้นำที่เป็นทางการจัดการทรัพยากร โดยมีชุมชนเป็นฐานรองรับ ผู้นำไม่มีอำนาจ ตัดสินใจโดยพลการ ต้องถามความเห็นชอบจากที่ประชุมหมู่บ้านก่อน กลุ่มอำนาจมี ความสัมพันธ์ทางสังคม จะมีกิจกรรมเฉพาะ เช่น กลุ่มเหมืองฝายจัดการเรื่องน้ำ กลุ่ม อนุรักษ์ป่าต้นน้ำลำธาร ดูแลรักษาป่าร่วมกับชุมชนส่วนกลุ่มผู้อาวุโส จัดงานบุญ ประเพณี เมื่อมีโครงการป่าชุมชน ชาวบ้านก็ให้ความร่วมมืออย่างดี

ชุมชนข้าฝักหนาม มีการใช้อำนาจของชุมชนบริหารจัดการทรัพยากร ผ่าน กลุ่มผู้นำชุมชน และอุดมการณ์ร่วมของชุมชนที่มุ่งแสดงศักดิ์ศรี และศักยภาพในการ พึ่งพา และควบคุมดูแลตนเอง สร้างกฎระเบียบและแนวปฏิบัติต่างๆขึ้นใช้อย่างได้ ผล

ขั้นตอนการใช้อำนาจของชุมชนข้าฝักหนามคือ การจัดสรรพื้นที่ดินทำกิน และพื้นที่สาธารณะในชุมชน โดยยึดความเท่าเทียมกัน เมื่อจัดสรรพื้นที่แล้ว จึงเข้าสู่ กระบวนการผลิตตามข้อตกลงกับรัฐบาล คือปลูกไม้ผลให้ได้ 20 % ของพื้นที่ โดย เริ่มต้นทำวนเกษตรในปี พ.ศ. 2527 ซึ่งที่ชาวบ้านมีหนี้สินและขาดความรู้ จัดตั้งคณะกรรมการกลุ่มเกษตรทางเลือกส่งครอบครัวที่สนใจไปอบรมแลกเปลี่ยนความรู้ ศึกษาดูงานตามสถานที่ต่าง ๆ การจัดการที่เป็นรูปธรรมทำให้ได้รับการสนับสนุนจากหน่วยงาน ของรัฐ สนับสนุนพันธุ์ไม้ผล ชุดบ่อชลประทานและได้รับพันธุ์ปลา พันธุ์ไก่ ระยะ เวลาที่ผ่านมาจนถึงปัจจุบัน ชาวบ้านจึงมีความภาคภูมิใจ และมีความเห็นว่ เกษตรคือเอกสารสิทธิ์ที่มั่นคง

นอกจากจัดการด้านการจัดสรรพื้นที่และทำวนเกษตรแล้ว องค์กรชุมชนได้ จัดการทรัพยากรป่าไม้และน้ำ สร้างกฎระเบียบของชุมชนขึ้นใช้ แต่ก็มีอุปสรรคเช่น ชาวบ้านหมู่บ้านใกล้เคียงประมาณ 21 หมู่บ้าน ยังไม่เข้าใจกฎระเบียบ ยังไม่มีส่วน ร่วมในการจัดการทรัพยากรของชุมชน จึงมีการทบทวนบทเรียน ปรับปรุงแผนงาน สร้างความร่วมมือในการปลูกป่าชุมชน ดูแลทรัพยากร โดยรับแรงหนุนเสริมจากองค์ กรพัฒนาเอกชน และหน่วยงานของรัฐถึง 10 หน่วยงาน ชาวบ้านข้าฝักหนามจึงจัด ทำแผนของชุมชน โครงสร้างการทำงานของคณะกรรมการหมู่บ้าน มีการทำงานเป็น กลุ่มเพื่อรู้เท่าทันข้อมูล ทบทวนสรุปบทเรียน ในกระบวนการผลิต การตลาด การ บริโภค ของชุมชนอยู่เสมอ จากการจัดทำแผนการจัดการทรัพยากรในปี พ.ศ. 2538 และการทบทวนแผนการจัดการแผนในปี พ.ศ. 2541 ชุมชนข้าฝักหนามเห็นว่า มี ความจำเป็นในการพัฒนาสร้างฐานอาชีพ เศรษฐกิจชุมชนให้เข้มแข็งและประสาน งานกับองค์กรภายนอกต่าง ๆ ควบคู่ไปกับการเรียกร้องสิทธิชอบธรรมในที่ดินทำกิน และอยู่อาศัย

จิตสำนึกร่วมของชุมชน ซึ่งอาจมีความเข้มข้นในการสืบทอดอัตลักษณ์ หรือ การมุ่งประกาศตัวตนในการบริหารจัดการทรัพยากร จึงเป็นประเด็นที่ควรให้ความสนใจ นำไปเป็นประโยชน์ในการพัฒนาสิทธิชุมชนต่อไป

5. **ภูมิปัญญาและการสืบทอดอุดมการณ์** จารีตประเพณี พิธีกรรม ความเชื่อ ฮัตคอง คำสอน และบทเรียนจากการต่อสู้ที่ชุมชนใช้อำนาจเหนือธรรมชาติและอำนาจของชุมชนบริหารจัดการ เป็นเครื่องมือสำคัญในการส่งผ่านความหมายอันเป็นสาระสำคัญ คือ อุดมการณ์รักษาสันติภาพ ให้คงความสมบูรณ์อย่างยั่งยืน และเป็นหลักประกันความมั่นคงของชุมชน ทั้งในด้านปัจจัยการดำรงชีวิต และด้านจิตสำนึกของผู้คน ที่มุ่งให้ความสำคัญกับศักดิ์ศรีความเป็นมนุษย์ ความเอื้อเพื่อเกื้อกูล อ่อนน้อมต่อคนและสิ่งแวดล้อม

ภูมิปัญญาของชุมชนและท้องถิ่น เป็นความรู้ที่พัฒนาขึ้นในบริบททางกายภาพและวัฒนธรรมของคนที่ระบบนิเวศชุดหนึ่ง และอยู่บนหลักการพื้นฐานที่ว่า ความรู้มิได้เป็นสมบัติของใครคนใดคนหนึ่งโดยเฉพาะ แต่เป็นของชุมชน (ยศ สันตสมบัติ 2542 : 48) ที่พัฒนาสืบทอดกันมาตามสัมพันธภาพระหว่างชุมชนกับธรรมชาติ เช่น ความรู้ในเรื่องการรักษาพยาบาล การคัดเลือกหมอยาสมุนไพรหรือผู้นำทางวัฒนธรรม สัมพันธภาพของคนชุมชนและระบบนิเวศ จึงสะท้อนผ่านนิทาน ตำนาน จารีต ฮัตคอง ฌญา ประเพณีพิธีกรรมต่าง ๆ ภูมิปัญญาท้องถิ่นจึงเป็นระบบเหตุผล ที่ผ่านการตรวจสอบและพิสูจน์ในชีวิตจริงมาช้านาน

5.1 **องค์ความรู้ที่แสดงภูมิปัญญาของชุมชนในเรื่องอาหารและยา** ปรากฏในชุมชนทั้ง 3 กรณี เช่นการใช้ยาสมุนไพรหลากหลายชนิด^๔ ได้แก่ ม้า กระเทียม ใบฝรั่ง รากขมิ้น ต้นสะคร่านเส้นท้องตึง ท้องอืด ชุมชนชาวกะเหรี่ยงมีโครงการจัดสรรที่ดิน ทำแปลงสาธิตสมุนไพร เพื่อขยายพันธุ์ไม้ใช้สอยในชุมชน และเป็นแหล่งศึกษาหาความรู้ของเยาวชน ชุมชนห้วยปลาตุก และแสงภาต่างก็มีหมอยาสมุนไพร ใช้สมุนไพรรักษาโรคแก่สมาชิกในชุมชน การสืบทอดความรู้เรื่องนี้ในระดับชุมชนยังไม่ชัดเจนนัก แต่ก็มีการเรียนรู้สืบทอดในระดับครอบครัว

ความรู้เรื่องอาหารจะมีความคล้ายคลึงกันคือ ชุมชนผูกพันกับป่า มีการหาอาหารจากป่าเช่น เก็บเห็ด หาหน่อไม้ เก็บผักต่าง ๆ ตามฤดูกาลหรือใช้ไม้ทั้งจากป่า ธรรมชาติและป่าดอนปู่ตามาซ่อมแซมบ้านเรือน ทำฟืน เป็นต้น ที่มีลักษณะแตกต่างจากชุมชนอื่นคือ ชุมชนแสงภาซึ่งเป็นชุมชนบนที่สูง ขาดแคลนน้ำปลาบริโภค

จึงนิยมนำผักสะทอนซึ่งมีอยู่ในป่ามาต้มเพื่อใช้กินแทนน้ำปลา สืบทอดวิธีการทำน้ำผักสะทอนมาจนถึงปัจจุบัน โดยเฉลี่ยจะต้มไว้ครอบครัวละ 29 ขวด เก็บไว้บริโภคได้ตลอดทั้งปี ปัจจุบันนิยมใช้ปรุงรสส้มตำ และน้ำพริกแทนน้ำปลาร้า

5.2 ภูมิปัญญาที่ปรากฏในรูปความเชื่อ และพิธีกรรม จารัตประเพณี ปรากฏการณ์เรียนรู้สืบทอดแตกต่างกันตามลักษณะชุมชน ความเชื่อเกี่ยวกับสิ่งศักดิ์สิทธิ์และสิ่งเหนือธรรมชาติ เช่น ผีป่า ผีน้ำ ผีบรรพบุรุษ และความเชื่อเรื่องขวัญ พบในทุกชุมชนแต่ก็ผสมผสานกับความเชื่อ ทางพุทธศาสนา ทำให้เกิดการทำบุญสืบเชื่อน ทำบุญเลี้ยงบ้าน และการทำพิธีเบิกป่า บอกเจ้าป่าเจ้าเขาก่อนตัดไม้หรือหาของป่า สถานการณ์ที่เปลี่ยนแปลงไปในปัจจุบัน การสืบทอดความเชื่อดังกล่าวได้ปรับเปลี่ยนผลิตซ้ำในรูปแบบใหม่ เช่น ชุมชนข้าผักหนามประกาศความเป็นชุมชนเป็นกฎระเบียบของหมู่บ้านไว้บริเวณหลักบ้าน และทำบุญเลี้ยงบ้านพร้อมการเฉลิมฉลอง 36 ปี แห่งการรอคอยการเป็นหมู่บ้านที่ถูกต้องตามกฎหมาย

ความเชื่อเรื่องขวัญ พบการสู่ขวัญข้าวในบุญคูณลานบ้านแสงภา การสู่ขวัญหนุ่ม-สาว สู่ขวัญแขกผู้มาเยือนในชุมชนต่าง ๆ

ส่วนจารัต อีตคอง และงานบุญประเพณีที่สืบทอดชัดเจนคือ ชุมชนดั้งเดิมบ้านแสงภา รักษาองค์ธาตุดินแทนและทำบุญธาตุดินแทน ทำบุญหิน 4 ก้อน ตลอดงานบุญประเพณีในรอบปี สมาชิกของชุมชนมีส่วนร่วมด้วยหน่วยงานราชการต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้อง

ประเพณีพิธีกรรม ในชุมชนอีสานที่ยังมีความสำคัญ และยังปฏิบัติสืบต่อมาจนถึงปัจจุบันคือ พิธีเลี้ยงบ้าน บุญบั้งไฟ และพิธีบายศรีสู่ขวัญ ในชุมชนอีสานดั้งเดิมที่มีอายุร่วม 400 ปี หรือชุมชนอพยพโยกย้าย ตั้งถิ่นฐานใหม่ ต่างก็สืบทอดประเพณีดังกล่าวไว้ด้วยจิตสำนึก ขวัญและกำลังใจร่วมของชุมชนว่า ตนยังมีบรรพชนคอยปกป้องคุ้มครอง

พิธีบายศรีสู่ขวัญ เป็นความเชื่อเรื่องขวัญว่าเป็นสาระสำคัญของชีวิตและวิญญาณ เชื่อว่าสภาพจิตจะสมบูรณ์เมื่อขวัญอยู่กับตัว สิ่งมีชีวิตและไม่มีชีวิตต่างก็มีขวัญ จึงต้องมีการสู่ขวัญคน ในระยะหัวเลี้ยวหัวต่อของชีวิต เช่น เด็กเกิดใหม่ นาค บ่าว - สาว คนเจ็บป่วย และสู่ขวัญพืชพันธุ์ สัตว์ และสถานที่ที่เกี่ยวข้องกับคน เช่น สู่ขวัญข้าว เล้าข้าว ควาย ม่อน (ตัวใหม่) เป็นระบบคุณค่าที่ผู้คนมีให้ต่อกันและกัน ตลอดทั้งสรรพสิ่งที่ผูกพัน

เมื่อขวัญเป็นสิ่งศูนย์รวมชีวิต แต่ไม่อาจสัมผัสได้ จึงเรียกขวัญเพื่อสร้างกำลังใจในการดำเนินชีวิต การใช้มือแต่ละตัวถูกเรียกขวัญต่อ ๆ กันไป เป็นสัญลักษณ์แห่งพลังใจของผู้คนในชุมชน แสดงความรับรู้ทุกข์สุขร่วมกัน โดยนัยนี้ความมั่นคงของชุมชนก็คือความเข้มแข็งมั่นคงของปัจเจกที่ส่งผลถึงครอบครัวและชุมชนในที่สุด

พิธีบายศรีสู่ขวัญที่ยังคงอยู่ในชุมชนอีสานในปัจจุบันได้ปรับเปลี่ยนรูปแบบและขั้นตอนให้สะดวก เหมาะสมกับสภาพสังคม เช่นนำมาใช้ประโยชน์เพื่อการต้อนรับแขก การรับตำแหน่งใหม่ ฯลฯ แต่สาระของการสู่ขวัญยังคงเหมือนเดิม

บุญบั้งไฟ เป็นอีกพิธีกรรมหนึ่งที่สะท้อนความคิด ความเชื่อเรื่องผีแถน เป็นพิธีขอฝน โดยใช้บั้งไฟจุดขึ้นไปขอน้ำฝนจากแถนซึ่งเป็นผู้สร้างสรรพสิ่ง ในขณะที่เดียวกันก็ใช้วัดเป็นสถานที่จัดแข่งขัน เป็นการนำพุทธศาสนามาเชื่อมโยงสัมพันธ์กับความเชื่อเรื่องแถน นิยมทำในเดือนหก นับเป็นจารีตประเพณีเพียงเดือนเดียวที่ทุกคนร่วมสนุกสนานงาด่วนระบอบอาวุธ อาจจับผู้อาวุธโยนลงบ่อโคลนตมได้ แม้ปัจจุบันก็ยังพบเห็นได้ทั่วไป เพราะเป็นประเพณีและพิธีกรรมที่สอดคล้องกับวิถีการผลิตของชุมชนเกษตรกรรม ที่ยังต้องอาศัยน้ำเป็นปัจจัยสำคัญ

การดำรงอยู่ของประเพณีและพิธีกรรมทั้งพิธีเลี้ยงผีปู่ตา บุญบั้งไฟ และพิธีบายศรีสู่ขวัญ หากมองบริบทเชิงสังคมและวัฒนธรรมอย่างเป็นองค์รวม มาจากเหตุผลสำคัญคือ

5.2.1 ประเพณีและพิธีกรรมเป็นสิ่งที่ถูกกำหนดโดยแบบแผนทางวัฒนธรรม พิธีกรรมเป็นรหัสทางวัฒนธรรมและความหมายทางสังคม (Cultural Code and Social Message) สื่อสารความคิดของชุมชน ในด้านอุดมคติและความรู้สึก ประเพณีและพิธีกรรมทั้งสามลักษณะ สื่อความคิดความเชื่อในอำนาจของผีบรรพชน (ผีปู่ตา) ที่คุ้มครอง จัดระเบียบสังคม ให้ทุกคนเคารพยำเกรง ไม่ละเมิดกฎต่าง ๆ ทำให้การรวมกลุ่ม “ชุมชนเดียวกัน” ดำเนินต่อไปได้อย่างต่อเนื่อง ส่วนพิธีบายศรีสู่ขวัญ เป็นความเชื่อเรื่อง “ขวัญ” ที่ทำหน้าที่เพิ่มขวัญและกำลังใจแก่ทุกคนในช่วงต่าง ๆ ของชีวิต บุญบั้งไฟ สะท้อนความเชื่อทั้งเรื่องผี - พุทธศาสนาและลัทธิพราหมณ์ผสมผสานกันเป็นการเตรียมการก่อนฤดูทำนา สร้างความสามัคคี สนุกสนานร่วมกันก่อนการทำงานหนัก ความคิด ความเชื่อและความรู้สึกร่วมกัน ในแบบแผนชีวิตที่สืบทอดมา ได้แสดงควมมีตัวตนของชุมชนอย่างชัดเจน

5.2.2 ประเพณีและพิธีกรรม ในกระบวนการเกิดขึ้น พัฒนาการและดำรงอยู่ ย่อมตอบสนองต่อความเชื่อ อุดมการณ์และค่านิยมของสังคมนั้น ๆ และขณะเดียวกันก็ต้องมีพลังทางเศรษฐกิจ สังคม การเมืองรองรับ

ในฐานะปรากฏการณ์ทางสังคม ประเพณีพิธีกรรมเลี้ยงผีปู่ตา บุญบั้งไฟ และบายศรีสู่ขวัญ เป็นประเพณีพิธีกรรมที่เกิดขึ้นในวงกว้างและตรงกับช่วงเวลาเดียวกัน ชุมชนอีสานทั่วไปจะเลี้ยงผีปู่ตา ในช่วงเดือนหก บุญบั้งไฟในช่วงเดือนหกและบายศรีสู่ขวัญในช่วงสำคัญ ๆ ของชีวิตเช่นกันคือ แต่งงาน บวช ฯลฯ จึงเป็นปรากฏการณ์สำคัญของชุมชนอีสานที่ได้รับการรับรองจากชุมชนอีสานทั่วไปด้วยการปฏิบัติสืบต่อกันมา

ในแง่มุมทางประวัติศาสตร์และตำนาน บุญบั้งไฟมีเรื่องราวความเป็นมาที่ยาวนานอยู่ในตำนานหนองหาน ผาแดง – นางไอ่ – พญาคันคาก กล่าวถึงการทำบุญบั้งไฟ โดยการจุดบั้งไฟสื่อสารขอน้ำฝนจากแดน มีการแห้ว้วยะเพศชาย – หญิง (ลิงเต้าไม้ ปลัดขิก ฯลฯ) สนุกสนานกับการแต่งกายที่ผิดไปจากปกติ ร้องกาพย์เซิ้งบั้งไฟเพื่อขอฝน เชื่อว่าความอุดมสมบูรณ์จะเกิดขึ้น พิธีเลี้ยงผีปู่ตาและบายศรีสู่ขวัญก็ปรากฏอยู่ในวรรณกรรมท้องถิ่นเกือบทุกเรื่อง เช่น ท้าวฮุ่ง – ท้าวเจือง, ขุนบรม, ท้าวกำกาดำ ฯลฯ ความแพร่หลายจึงมิใช่เพียงปรากฏการณ์ทางสังคมเท่านั้น หากแต่มีความเป็นมาทางประวัติศาสตร์ และตั้งอยู่บนฐานความเชื่อร่วมกัน

ในแง่กระบวนการเปลี่ยนแปลง ในปัจจุบัน พิธีเลี้ยงผีปู่ตา พิธีบายศรีสู่ขวัญและบุญบั้งไฟยังเป็นปรากฏการณ์ทางสังคมในชุมชนอีสานทั่วไป ชาวอีสานยังเลี้ยงผีปู่ตา และอาศัยพึ่งพิงเป็นที่ยึดเหนี่ยวทางใจ ใครจะเดินทางไปที่ใดก็จะขอความคุ้มครองจาก “ปู่ตา” การสู่ขวัญ ยังนิยมปฏิบัติกันอย่างแพร่หลาย เช่นเดียวกับบุญบั้งไฟที่ปฏิบัติกันอยู่ทั่วไปและยังคงรูปแบบการเล่นสนุกสนาน การละเล่นที่เกี่ยวข้องกับเรื่องเพศ การกระทำผิดไปจากปกติ เช่นจับคนแก่โยนลงโคลนตม ชายใส่เสื้อผ้าหญิง เป็นพิธีที่กลุ่มชนได้คลายความเครียดจากภาวะเบียดเบียนสังคม ผู้ที่เกี่ยวข้องกับบุญบั้งไฟทั้งหมดเป็นชาย สะท้อนบทบาทชายเป็นผู้มีหน้าที่หลักเกี่ยวกับการขอฝนเพื่อทำนา หญิงเป็นผู้มีบทบาทอยู่เบื้องหลัง (สุริยา สมุทคุปติ 2541)

การดำรงอยู่ของประเพณี พิธีกรรมในชุมชนอีสานแสดงให้เห็นถึงศักยภาพของชุมชน ในด้านการมีส่วนร่วมประกอบประเพณีพิธีกรรม โดยองค์กรชุมชนบนพื้น

ฐานความคิด ความเชื่อร่วมกัน จึงเป็นพลังภายในชุมชน (สังคม) ที่มีผลต่อการดำรงอยู่ของสิทธิชุมชน

5.3 ภูมิปัญญาเกี่ยวกับระบบการผลิตและการจัดการทรัพยากร

ชุมชนอีสานมิได้ปรับตัวเข้ากับธรรมชาติแต่เพียงอย่างเดียว หากแต่มีส่วนสร้างปริบทธรรมชาติแวดล้อม น้ำ ป่า ให้เป็นภูมิทัศน์วัฒนธรรม (Cultural Landscape) อีกด้วย เพราะได้ สัมผัสความรู้และภูมิปัญญาในการปฏิสัมพันธ์กับธรรมชาติมายาวนาน เช่นเดียวกับคนในภูมิภาคอื่น ๆ

เหมืองฝาย เป็นการจัดการทรัพยากรน้ำเพื่อใช้ประโยชน์ในการผลิตระบบเกษตรกรรมบนที่สูง บริเวณเนินเขาสลับซับซ้อน เช่น จังหวัดเลย มีการจัดสรรน้ำให้เป็นธรรม โดยให้ภูมิปัญญาและเทคนิคการก่อสร้างที่เหมาะสมกับสภาพภูมิประเทศอาศัยวัสดุท้องถิ่น เช่น ไม้ไผ่ สร้างเป็นเหมืองฝายกั้นน้ำ สามารถระบายน้ำและรักษาสสมดุลธรรมชาติได้อย่างเหมาะสม ไม่ว่า ปริมาณน้ำจะมากขึ้นหรือลดลง

ระบบการจัดการเหมืองฝาย ใช้สิทธิร่วมกันของสมาชิกกลุ่มในการคิดระบบการจัดการทรัพยากรธรรมชาติที่สอดคล้องกับชุมชนอีสานมิได้ปรับตัวเข้ากับธรรมชาติแต่เพียงอย่างเดียว หากแต่มีส่วนสร้างปริบทธรรมชาติแวดล้อม น้ำ ป่า ให้เป็นภูมิทัศน์วัฒนธรรม (Cultural Landscape) อีกด้วย เพราะได้ สัมผัสความรู้และภูมิปัญญาในการปฏิสัมพันธ์กับธรรมชาติมายาวนาน เช่นเดียวกับคนในภูมิภาคอื่น ๆ

เหมืองฝาย เป็นการจัดการทรัพยากรน้ำเพื่อภูมิศาสตร์ป่า เขา ทำให้เกิดการจัดระเบียบความสัมพันธ์ของคนกับคนอย่างถาวร มีการแบ่งปันผลประโยชน์การใช้น้ำ ช่วยกันดูแลขุดลอกเหมืองฝายและ ซ่อมแซมอย่างสม่ำเสมอเป็นสิ่งที่สั่งสมสืบทอดมานานหลายร้อยปี ประเพณีการลงแขกร่วมแรง ดูแลรักษาเหมืองฝายและป่าต้นน้ำ ยังสืบทอดมาถึงปัจจุบันสร้างความเสมอภาคภายใต้กฎระเบียบที่ชาวบ้านร่วมกันสร้างขึ้น แม้จะมีเหมืองฝายคอนกรีตเพิ่มขึ้นในปัจจุบัน แต่ชุมชนเห็นว่าประสิทธิภาพเหมืองฝายดั้งเดิมมีมากกว่า และมีความยั่งยืน รักษาสภาพความชุ่มชื้นของผืนดินได้ดีเท่าเทียมกับการรักษาสัมพันธภาพในชุมชน ชุมชนแสงภาจึงสืบทอดภูมิปัญญานี้มาถึงปัจจุบัน

ซ้ำ ซ้ำเป็นภาษาพื้นบ้านถิ่นอีสาน หมายถึง บริเวณที่มีน้ำซับหรือน้ำซึมตลอดปี เป็น พื้นที่ชุ่มน้ำอุดมสมบูรณ์ด้วยพืชพันธุ์และป่าไม้ เป็นแหล่งอาศัยของ

สัตว์น้ำ สัตว์ป่า ป่าและช้างเอื้อประโยชน์แก่กันและกัน ทั้งยังเป็นพื้นที่ที่มีฐานทรัพยากรเหมาะสมกับการตั้งชุมชน

ป่าบุ่ง ป่าทาม ทาม หมายถึง ที่ลุ่มที่น้ำท่วมถึงในฤดูฝนราว 4-5 เดือน ส่วนในฤดูแล้งยังมีสภาพชื้นแฉะ พืชพันธุ์ที่เจริญงอกงามในบริเวณทามจึงเป็นพืชที่งอกงามในน้ำได้ ชาวอีสานเรียกว่า “ป่าทาม” บางส่วนของทามอาจมีหนองน้ำ สลับกับที่ดอน “บุ่ง” จึงเป็นพื้นที่ลุ่มต่ำระหว่างหนอง บึง หรือแม่น้ำ (สารานุกรมวัฒนธรรมไทย ภาคอีสาน 2542 :1595-1596) ป่าบุ่ง ป่าทาม เป็นระบบนิเวศที่สลับซับซ้อน เอื้อประโยชน์ต่อชุมชนทั้งในด้านป่าไม้ พืชและสัตว์ป่า มีความหลากหลายทางชีวภาพสูง เป็นที่ป้องกันน้ำท่วม เก็บน้ำฝนสู่ชั้นน้ำใต้ดิน เป็นที่เก็บกักธาตุอาหารแก่พืชและสัตว์ ฯลฯ

ข้าว , ป่าบุ่ง , ป่าทาม ล้วนเป็นสภาพภูมิประเทศที่ชุมชนอีสานใช้สิทธิร่วมในการดำรงชีวิตเกี่ยวเนื่องกับทรัพยากรน้ำ และผลิตผลจากน้ำและป่า ตลอดจนพืชพันธุ์อาหาร ยารักษาโรค มีการอธิบายสิทธิชุมชนเกี่ยวกับป่าและน้ำผ่านความเชื่อเรื่องผี เช่น การทำพิธีเบิกป่า ขอความคุ้มครองจากผีที่ดูแลป่า มีข้อห้ามหรือชะล้าเกี่ยวกับการตัดไม้ เช่น ห้ามตัดไม้ใกล้เจ้าปู่ ไม้ตายยืนหรือไม้ล้มเองห้ามนำมาใช้ มีการทำพิธีเลี้ยงผีฝ่าย ผีต้นน้ำ มีกฎระเบียบห้ามตัดไม้ต้นน้ำ การเก็บเห็ด หน่อไม้หรือยาสมุนไพร ต้องเลือกเก็บเฉพาะที่จะใช้ประโยชน์ได้ และรักษาด่านพันธุ์ไว้ต่อไป ความเชื่อเรื่องการแยกครัวเรือน เช่น คุंप่าว-สาวแต่งงานใหม่ ต้องอยู่กับครอบครัวเดิม 2-3 ปีก่อน เพื่อสะสมไม้ไว้สร้างบ้าน ต้องเลือกตัดและสะสมไม้ตามความจำเป็น

นอกจากระบบนิเวศที่ได้รับการจัดการดังกล่าวแล้วยังมีภูมิปัญญาที่เกิดขึ้นจากการเรียนรู้สั่งสมประสบการณ์ เป็นความริเริ่มของชุมชนจนผ่านการยอมรับจากชุมชนอื่น ๆ คือการจัดการทรัพยากรธรรมชาติของชุมชนข้าฝักหนามที่ใช้ภูมิปัญญาดั้งเดิมในการใช้ทรัพยากรอย่างเสมอภาค และการผลิตแบบพึ่งพาตนเองแบ่งเขตพื้นที่การทำกิน และใช้สอยของชุมชนคล้ายคลึงการจัดพื้นที่ชุมชนอีสานในอดีต และรักษาทรัพยากรอย่างยั่งยืน โดยอาศัยการแสวงหาภูมิรู้และระบบการจัดการจากองค์กรเอกชน องค์กรรัฐและเครือข่ายชุมชนท้องถิ่น เพื่อพิสูจน์ความเข้มแข็งของชุมชนและเป็นตัวแบบแก่ชุมชนอื่น ๆ ต่อไป

สถาบันครอบครัว สถาบันศาสนา สถาบันความเชื่อ และกลุ่มทางสังคมและวัฒนธรรมในชุมชน ต่างก็มีบทบาทหน้าที่ในการสืบทอดอุดมการณ์ดังกล่าว ภาย

ได้เงื่อนไขการเปลี่ยนแปลงทางสังคม การเมือง การปกครอง เศรษฐกิจ การสืบทอด มิใช่เกิดขึ้นเฉพาะภายในชุมชนเท่านั้นแต่มีการขยายเครือข่ายของชุมชนท้องถิ่น ที่มีความสัมพันธ์เกี่ยวข้องกัน เช่น เครือข่ายเสี้ยว เครือข่ายระบบเครือข่ายที่อยู่ต่างชุมชน เครือข่ายเกษตรกรรายย่อย เครือข่ายป่าชุมชน เป็นการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ภูมิปัญญาในการดำรงชีวิต การจัดระเบียบชุมชน การจัดการทรัพยากร และการสร้างความสัมพันธ์ทางสังคมและวัฒนธรรม

สภาพปัญหาสิทธิชุมชนอีสาน

นโยบายพัฒนาประเทศตามแนวทางการสร้างความทันสมัย เพื่อพัฒนาไปสู่สังคมเมืองอุตสาหกรรม ที่มั่งคั่งและเจริญก้าวหน้าทางเทคโนโลยี ได้เริ่มเข้าสู่สังคมอีสานตั้งแต่สมัยรัชการที่ 5 แห่งราชวงศ์จักรี ภายหลังการปฏิรูปการปกครองแผ่นดิน และปรากฏชัดเจนขึ้น เมื่อมีการจัดทำแผนพัฒนาเฉพาะภูมิภาคอีสาน ในสมัย จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ โดยเล็งเห็นว่าการแก้ไขปัญห เศรษฐกิจของชาวอีสานหรือการพัฒนาชุมชน ชนบทเป็นเครื่องมือสำคัญในการต่อต้านภัยคอมมิวนิสต์

กระบวนการเปลี่ยนแปลง พัฒนาสู่ความเป็นอุตสาหกรรม ทำให้เกิดความเจริญทางวัตถุ แต่ส่งผลกระทบต่อความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม ป่าถูกเปลี่ยนสภาพเป็นปัจจัยพื้นฐานของการพัฒนา เช่น เชื้อเพลิง อ่างเก็บน้ำ ถนน ที่ดินถูกจับจองเพื่อการผลิตทางการเกษตร เกิดการแย่งชิงทรัพยากรระหว่างชาวบ้าน นายทุนและรัฐ ความขัดแย้งด้านการจัดสรรทรัพยากรธรรมชาติ โดยเฉพาะที่ดินทำกินและป่า เป็นปัญหาที่ทวีความรุนแรงมากขึ้น (ยศ สันตสมบัติ 2535 : 4)

ประการแรก ระหว่างปี พ.ศ. 2506 – 2527 มีการขยายพื้นที่ป่าเพื่อสร้างเขื่อน ถนน อ่างเก็บน้ำ และส่งเสริมให้ปลูกพืชพาณิชย์ โดยเฉพาะ ปอ ข้าวโพด มันสำปะหลังและอ้อย

ประการที่สอง รัฐเปิดสัมปทานป่าในเขตอีสาน ทำให้เกิดการทำลายป่าเร็วยิ่งขึ้น เมื่อบริษัทที่ได้สัมปทาน ตัดต้นไม้ใหญ่ออกจากป่า เกษตรกรก็เข้าทำกิน โดยอาศัยเส้นทางการชักไม้ออกจากป่า

ประการที่สาม นโยบายการปราบปรามคอมมิวนิสต์ เปิดโอกาสให้ราษฎรเข้าทำกินในเขตป่ามากขึ้น

ประการที่สี่ รัฐประกาศพื้นที่ป่าหลายแห่งในภาคตะวันออกเฉียงเหนือเป็นป่าสงวนแห่งชาติ และดำเนินการขับชาวบ้านให้ออกจากพื้นที่ทำกิน ด้วยข้อกล่าวหาว่าผิดกฎหมาย และบุกรุกป่าสงวน แต่การอพยพชาวบ้านออกจากพื้นที่ก็มิได้ทำให้ได้พื้นที่ป่าคืนมาแต่อย่างใด

การสัมปทานทำไม้ ในพื้นที่บ้านแสงภา ตำบลแสงภา อำเภอนาแห้ว จังหวัดเลย เมื่อปี พ.ศ.2529 รัฐได้ให้สัมปทานป่าพื้นที่ภูตืนสวนทรายทั้งหมด ทั้ง ๆ ที่เป็นป่าต้นน้ำที่ชาวบ้านอนุรักษ์มาแต่อดีต และเป็นที่ตั้งของหินศักดิ์สิทธิ์ 4 ก้อน ชาวบ้านแสงภาไม่พอใจอย่างยิ่งเพราะไม่เคยทราบว่ารรัฐประกาศเขตป่าสงวนแห่งชาติ ป่าภูเป้อย ภูชี้แก้วและป่าภูเรือ ตั้งแต่ปี พ.ศ.2527 และยังคงสัมปทานให้บริษัทตัดไม้ในบริเวณที่ชาวบ้านร่วมกันรักษามานานหลายร้อยปี กลุ่มหนุ่มสาวและชาวบ้านจึงรวมตัวกันเพื่อเรียกร้องให้รัฐแก้ปัญหา เพราะรัฐได้ละเมิดสิทธิชุมชนในทรัพยากรป่าและการสืบทอดความคิด ความเชื่อของชุมชน

นโยบายการปราบปรามคอมมิวนิสต์ และเปิดโอกาสให้ราษฎรทำกินในเขตป่า มีความเกี่ยวข้องโดยตรงกับจุดมุ่งหมายหลักในการสร้างชุมชนบ้านน้ำสวยห้วยปลาตุก คือจัดสรรพื้นที่ให้ราษฎรยากจนอยู่อาศัย เพื่อแก้ปัญหาการบุกรุกถางป่า และเป็นนโยบายรักษาความมั่นคงภายใน ตามแผนยุทธการปราบปรามและสกัดกั้นการก่อการร้ายคอมมิวนิสต์

แต่ชุมชนก็มีปัญหาเรื่องกรรมสิทธิ์ในที่ดินทำกินและการผลิตที่ไม่เพียงพอต่อการดำรงชีพ โครงการที่ได้รับจากรัฐมี 2 ลักษณะ คือ เน้นวัตถุประสงค์เพื่อสร้างสาธารณูปโภค เช่น ถนน ท่อระบายน้ำ โครงการอีกลักษณะหนึ่งเน้นการส่งเสริมอาชีพและรายได้เพื่อการดำรงชีพ เช่นส่งเสริมการเลี้ยงกบ เลี้ยงเป็ดเทศ ปลูกกะหล่ำปี มะเขือเทศ โครงการลักษณะนี้ในทัศนะของชาวบ้านเห็นว่ามีผลเพราะขาดการติดตามผลและส่งเสริมเรื่องการตลาด แม้แต่โครงการสวนป่าห้วยปลาตุก โดยองค์การอุตสาหกรรมป่าไม้ รัฐวิสาหกิจในกระทรวงเกษตรและสหกรณ์ มีเป้าหมายปลูกป่าทดแทนป่าที่ถูกสัมปทาน ต่อมาเปลี่ยนนโยบายเป็นเพื่อการค้า ทำให้ชาวบ้านขาดที่ทำกิน และขัดแย้งกับเจ้าหน้าที่เพราะชาวบ้านต้องการทำกินในสวนป่า บริเวณที่ตนถากถางบุกเบิกไว้ สวนป่าพยายามแก้ปัญหาโดยดำเนินโครงการปลูกสร้างสวนป่าเพื่อพัฒนาชนบท (คปช.) เพื่อให้ราษฎรมีที่ดินทำกินและอนุรักษ์ป่าไม้